

ZƏRBAYCAN

ƏDƏBİ-BƏDİİ JURNAL

5

2005

ELÇİN

HÖKMDARIN TALEYİ

* Kino-povest

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı klassikı İlyas Əfəndiyevin
"Hökmdar və qızı" faciəsinin motivləri əsasında.

PROLOQ

... Sonra ildırım çaxdı...
... Tufan qopmuşdu, şıdırgı bir yağış yağırdı...
... Və atlı o şıdırgı yağış altında sıldırım qayaların dibi ilə yarıqan boyu boz ürğəni var gücü ilə çapırdı...

Su atlının sifətindən, üst-başından süzülüb axırdı, amma o bunun fərqi deyildi, gözlərini qıyıb qarşıya baxırdı, elə bil ki, baxışları ilə sıldırım qayaların dibindən ciğır açırdı və elə bil, boz ürğə də o dəm belindəki atlının gözləri ilə açıdığı o ciğirə çapırdı.

Qayaların təpəsindən baxanda, adama elə gəlirdi ki, at çapmırdı, atlı ilə bərabər, o boz ürğəni də tufan aparırdı...

Yarıqanın dibini bitib burulanda atlı cilovu çəkdi, boz ürğə bu qəfil dartmadan şahə qalxdı, burnunun pərələri gözgörəti şişib böyüdü və atın kişnərtisi o çovğun hay-küyündən də güclü oldu, bütün yarıqana yayıldı.

Və o kişnərtinin ardınca atlının bağirtisi eşidildi:

- Ruslar gəlirl!..

Elə o andaca iri bir qayanın altında daldalanmış ikinci atlı bu xəbəri alıb yerindən götürüldü və bu dəfə də o tufanın içində ikinci atlı çapmağa başladı...

O sözlərin isə, yağış şırıltısının müşayiəti ilə əks-sədası yarıqan boyu hər tərəfə yayılırdı:

- Ruslar gəlirl!..

- Ruslar gəlirl!..

- Ruslar gəlirl!..

BİRİNCİ HİSSƏ

1.

6 sentyabr 1802-ci il. Sankt-Peterburq. Qış Sarayı.

İmperator I Aleksandr öz iş otağında, general və əyanların arasında, var-gəl edirdi və imperator bu dəm, elə bil, əsabələri ilə yox, özü-özü ilə danışdı:

- Xəzər Rusiyanın daxili dənizinə çevrilməlidir. İsti dənizlərə bizim yolumuz Cənubi Qafqazdan keçir... Nə qədər ki, Avropanın başı Bonaparta qatışib, biz bundan istifadə etməliyik... Cənubi Qafqaz imperiyanın tam rahatlıqla söykəne biləcəyi bir Cənub sütunu olmalıdır... - Ani sükutdan sonra imperator sonuncu

sözü, elə bil ki, bir az rişxəndlə təkrar etdi:- Olmalıdır... ancaq... General Knorriq!

General Knorriq baş əydi:

- Əlahəzrət...

I Aleksandr yenə ani bir sükutdan sonra:

- Mən hələ keçən il sizə yazmışdım ki, Fətəli şahın... - dedi və nəyi isə yadına salmaq istədi.- Onu oralarda necə çağırırdılar?

General Knorriq:

- Baba xan, əlahəzrət...- dedi.- Fətəli şah taxta çıxmazdan əvvəl...

İmperator generalın sözünü yarımqıç kəsdi:

- Bilirəm, bilirəm... Baba xan... Mən sizə, general, hələ keçən il yazmışdım, nə qədər ki, İranın Cənubi Qafqazla bağlı iddiaları gerçəkləşməyib, yerli hakimləri, xüsusən Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Bakı, Şirvan... Biri də var idi... Hə, Şəki xanlıqlarını öz tərəfimizə çəkməliyik. Bu isə o demək idi ki, ən yaxın zamanlarda - vaxt artıq çoxdan yetişib! - o xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatmaq üçün hazırlıq işləri getməli idi... Artıq İngiltərə Fətəli şahla müqavilə bağlayıb! Bəs siz nə etmişiz, general?

General Knorriq nəse demək istədi.

İmperator əlinin işarəsi ilə onu saxladı:

- Bilirəm... Georgiyevskdə danışıqlar aparmısınız. Ancaq... - İmperator gülmədi.- Orada kimlər iştirak edib?

Həyəcanını boğmağa çalışan general Knorriq dedi:

- Tərki şamxalı, Qara Qaytaq usmisi, Tabasaran hakimi...

İmperator yenə onun sözünü kəsdi:

- Bunları bilirəm... Bəs Azərbaycandan? Azərbaycandan kimlər?

- Quba və Taliş xanlarının nümayəndələri...

- Bəli, cəmi iki xanlığın... Özü də xanlar yox, onların nümayəndələri...

General Knorriq:

- Üzr istəyirəm, əlahəzrət...- dedi.- Onları yalnız danışıqlarla ram etmək olmayacaq...

I Aleksandrın sifətindəki təbəssüm çəkildi və o sərt bir ifadə ilə:

- Kim deyir ki, biz onları yalnız danışıqlarla ram edəcəyik?...- soruşdu.- Mən sizə belə bir söz demişəm, general?

General Knorriq yenə nə isə demək istədi, amma imperator bu dəfə də əlinin işarəsi ilə onu saxladı:

- Lazım deyil, general... Artıq bunun əhəmiyyəti yoxdur... Bu danışıqlar, verilən vədlər müvəqqəti diplomatik gedişdən başqa bir şey deyil! Bu ki, aydın məsələdir!.. Rusiya bu danışıqları məgər ciddi qəbul edə bilər?... Yox! Qəbul edə bilməz! Və etməyəcək! Əlbəttə, zor işlədəcək! Şərq hakimləri o qədər də axmaq deyillər ki, güc görməyəndə bizim verdiyimiz vədlərə inansınlar! Və o zaman şirmikdirici olur ki, arxasında güc dayanır! Güc görməyən hansı axmaq ultimatum qəbul edərdi?! Biz zor işlətməliyik və işlədəcəyik! Özü də elə zor ki, ətrafdakılara da dərs olsun! Qafqaz Şərqi! Vəhşi qafqazlılarla Şərqi dilində də danışmağı bacarmaq lazımdır! Knyaz Sisianov!

Knyaz Sisianov bir addım irəli atıb baş əydi:

- Əlahəzrət...

- Mən sizi Qafqazın Baş komandanı təyin edirəm! Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-herbi hakimiyyəti mən sizə həvalə edirəm, general!

Knyaz Sisianov şümal bədənini tarım çəkib:

- Təşəkkür edirəm, əlahəzrət!- dedi.- Əmin ola bilərsiniz ki, mən sizin etimadınızı doğruldacağam!

İmperator yenə gülmədi:

- Bunu zaman göstərəcək, Pavel Dmitriyeviç!.. Əsas odur ki, Qafqazda başınızı qoruyun!..

- İmperiyanın yolunda mən başımdan keçməyə hazırım, əlahəzrət!..

- Mənim buna şübhəm yoxdur, knyaz... Ancaq hər-halda, başınızı qoruyun! O sizə də, bizə də lazımdır!

2.

6 sentyabr 1802-ci il. Sankt-Peterburq. Qış sarayı. Bal zalı.

Gözəl bir gecə, gözəl bir bal idi...

Orkestr özü də öz ifasından ləzət ala-ala çalırdı və saraya dəvət olunmuş Sankt-Peterburq zadəganları rəqs edirdi.

... Knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov I Aleksandra baş əyərk imperatriça Yelizavetanı rəqsə dəvət etdi:

- Xahiş edirəm, mənə şərəf verəsiniz, əlahəzrət...

İmperatriça imperatora baxdı və I Aleksandr yüngülcə başını tərpətdi.

İmperatriça Yelizaveta gözəl bir təbəssümlə gülümsəyərk knyazın dəvətini qəbul etdi.

... Knyaz Sisianov ilə imperatriça bütün zəlin ehtiram və səcdə dolu diqqəti altında rəqs edirdilər.

... İmperatriça:

- Sizi təbrik edirəm, knyaz...- dedi.- İmperator sizə böyük ümidlər bəsləyir...

Knyaz:

- Təşəkkür edirəm, əlahəzrət...- dedi.- Mən o ümidləri doğrultmağa çalışacağam.

- Həqiqətən, qərribə taleyiniz var, knyaz!.. Böyük bir imperiyanın ən səlahiyyətli nümayəndəsi kimi ata-baba yurdunuza gedirsiniz... Yəqin qan da çəkir...

- Qan barədə bir söz deyə bilmərəm, əlahəzrət, ancaq əlahəzrət imperatorun və imperiyanın qarşısındakı borcun məsuliyyətini hiss edirəm.

- Tale nədir? Tale hər bir insanın bu dünyadakı missiyasıdır. Sizin də missiyanız beləymiş, knyaz... Mən də sizə inanıram və siz mənim üçün də... - İmperatriça sözünü davam etməyə, elə bil, bir az çətinlik çəkdi.- Mənim üçün də... əziz bir adamsız... Deyirlər, Qafqazda sıldırım dağlar çoxdur. Mən istəyirəm ki, siz o dağların arasında, o vəhşi diyarlarda... - İmperatriçə özü öz sözünü yarımqıç kəsdi.- Belə deməklə sizin qəlbinizə toxunmadım?

Knyaz güldü:

- Yox... Siz olan şeyi deyirsiniz...

İmperatriça davam etdi:

- Mən istəyirəm ki, siz o diyarlarda xatırlayasınız ki, uzaq Sankt-Peterburqda mənim simamda bir dostunuz var! Mən bilirəm ki, siz dediyiniz o borcu müqəddəs sayan bir insansız və inanıram ki, həmin borcu layiqincə yerinə yetirəcəksiniz! Məndən bir xahişiniz varmı, knyaz?

- Var.

İmperatriça maraqla knyaz Pavel Sisianova baxdı:

- Eşidirəm...

- Deyirlər, Gəncə Qafqazın ən gözəl şəhəridir...

İmperatriça eyni maraqla:

- Ola bilər...- dedi.

- İcazə verin Gəncəni sizin şərafinizə Yelizavetapol adlandıraraq.

İmperatriça ani bir şaşqınlıqdan sonra gülmədi:

- Bunun üçün Gəncə imperiyanın bir parçası olmalıdır, knyaz...

- Buna şübhənz olmasın, əlahəzrət!

- O zaman, elə bilin ki, icazəni aldınız...

3.

Şuşa dağlarını ouman bürümüşdü...

Və o duman içindəki yaşıl yamacda iki atlı addımlayırdı...

Ağabəyim Ağa qumral kəhərin belində yanpörtü oturmuşdu, bir az arxada isə ağ atın belində Saday bəy gəlirdi.

Ağabəyim Ağa başını arxaya çevirib:

- Nədi?- soruşdu.- Yene ağızına su albsan?

Saday bəy duman içində boz-yaşıl kölgə kimi güclə sezilən dağlara baxdı, ayaqlarını üzəngiyə basıb, elə bil, başqa nələr də görəcəkmış kimi, atın belində dikələrək ətrafa boylandı və:

- Vallah, - dedi. - belə vaxtlarda sənənən danışmağa qıymıram... İstəyirəm ki, elə eyzən o dağlara baxasan...

Bu sözlər açıq-aşkar Ağabəyim Ağanın ürəyinə yayıldı və qız:

- Bədi, sən allah...- dedi, amma o gözəl sözlərin sevdasını heç cürə gizlədə bilmədi.

Qumral kəhərle ağ at duman içindəki o yaşıl yamacda bir müddət də eləcə addımladı.

Ağabəyim Ağ bu dəfə başını arxaya çevirmədən - elə bil, sözlərini qarşıdakı dumanlı dağlara deyirdi - bir az da şıltaqlıqla:

- Həmişə deyirsən ki, mənə çox istəyirsən... - dedi. - Bəs mənənən çox istədiyin bir şey yoxdu?

Saday bəy cavab vermədi.

Ağabəyim Ağ:

- Nə oldu, qoşunbaşı?- soruşdu. - Düzünü deməkdən qorxursan?

- Mən heç nədən qorxmuram!

- Onda de! Var, ya yox?

Saday bəy:

- Var...- dedi.

Bu dəfə ikisi də susdu.

Bəlkə bu söz, Saday bəyin bu təsdiqi Ağabəyim Ağ üçün gözənlilməz oldu? Və o sükutu Saday bəy pozdu:

- Qarabağ!- dedi.

Ağabəyim Ağ aşkar bir qısqanclıqla:

- Pahl!- dedi. - Yaman özündən razısan!

- Sən soruşdun, mən də dedim!

- Onda çap Cıdır düzünə! Görək sənəin ağ atın nə deyir, mənəim kəhərim nə deyir!?

- Belə dumanda Cıdır düzündə cıdır çıxmazlar, a xan qızı! Bir də görərsən ki, sıldırımından qopub Daşaltının dibinə düşübsən!

Ağabəyim Ağ barkdən gülüb:

- Ay ağ at!..- dedi. - Gör, sənəin belindəki bu qoçaq sənəin barəndə nə fikirdədi ey!..

Saday bəy:

- İndi ki, belə oldu, onda gəl görüm, xan qızı!- dedi və irəli çapdı.

Ağabəyim Ağ:

- Baxaq, qoşunbaşı!- dedi və o atlıların ikisi də çapıb Şuşa dağlarının dumanı içində görünməz oldu.

4.

Şuşanın Bazar başı şəhərin sakinləri ilə dolu idi...

... Xan carçısı misgər dükəninin qəşşərində yoğun bir kötüyün üstünə qalxıb gur səslə car çəkirdi:

- Camaat!.. Əlahəzrət hökmdarımız İbrahimxəlil xan taxt-səltənətin İldönümü münasibətilə xalqa əfvi-ümumi əta eləyib! Zindandakı məhbusların azadlığı barədə sərəncam verib! Camaat!..

... Bu xəbər Bazar başında alış-verişlə məşğul olan adamların arasına bir çaxnaşma saldı...

... Xəbəri evə tez çatdırmaq üçün biri dükanı bağladı...

... O biri aldığı arşın malı yarımçıq piştaxtanın üstünə atıb qaçdı...

... Bir başqası atın belinə sıçradı...

... O biri eşşəyi dartdı

... Və bazar əhli xana dua edirdi:

- Allah xanın ömrünü uzun eləsin!..

- Allah xanı həmişə öz taxt-səltənətində bərqərar eləsin!

- Allah Pənah xana rəhmət eləsin!..

5.

Dağlar arası əyri-üyrü uzanıb gedən dolanbac Molla Nəsrəddin yolu ilə üzü-yuxarı — Şuşa qalasına doğru karvan qalxırdı və o karvan dəvələrinin aram-aram atdıqları addımlar, elə bil, o Şuşa dağlarının təmkininin davamı idi...

Qala divarının qarşısında oynayan bir dəstə uşaq aşağıdan qalxan o karvanı görüb qışqır-bağır saldı:

- Karvan gəlir!..

- Karvana bax!..

- Bizimkilər deyill!..

- Tehran karvanıdır!..

- İrandan gəlir!..

6.

İbrahimxəlil xan Şuşa iqamətgahında Axund Mirmöhşün ağa ilə bərabər nar-gile çəkirdi və hiss olunurdu ki, xan fikirli, qayğılıdır.

Xan nargilədən dərin bir qüllab vurub:

- Bir qara qəpiklik zəmanə deyil, Mirmöhşün ağa...- dedi.

Axund Mirmöhşün ağa gülümsədi:

- Zəmanə nə vaxt yaxşı olub ki?..

Bu vaxt qapıçı içəri girdi.

Xan açıq-aşkar bir nigarənçılıqla:

- Nə xəbərle gəlmisən?- soruşdu.

Qapıçı:

- Karvan yərbəyer olundu. Dəvələr...

Xan onun sözünü kəsdi:

- Bunları bildik, sonra?

Qapıçı əlindəki iki bürmə kağızın ikisini də irəli uzatdı:

- Bir i hədiyyələrin siyahısıdır...

Xan təəccüblə:

- Nə hədiyyələr? - soruşdu. - Fətəli şah mənə hədiyyə göndərib?

Qapıçı:

- Bəli.- dedi. - Bu da Fətəli şahdan sizə namədir...

Xan maraqla qapıçının əlindəki kağıza baxdı.

- Ver ağaya.

Qapıçı hər iki kağızı Axund Mirmöhşün ağaya verdi.

Xan:

- Karvanla gələnlərə yaxşı qulluq edin,- dedi. - Gedə bilərsən. - Və qapıçı eşiyə çıxan kimi, üzünü Axunda tutdu:- Naməni oxu, Mirmöhşün ağa, görək, nə məsələdir?

Mirmöhşün ağa namə bükməsinə aç-aça:

- Allah qoysa, xeyir olar...- dedi.

İbrahim xan, elə bil, Axund Mirmöhşün ağaya yox, zəmanəyə çıxmırdı:

- Mən bu zəmanədən heç bir xeyir xəbər gözləmirəm!- dedi.

Mirmöhşün ağa naməni oxumağa başladı:

- "Şöhrətli Qarabağ hakimi İbrahim xan şahənşahi-İran, əzəmətli Fətəli şahdan salam. İbrahim xan, hökmdarımız Ağa Məhəmməd şahın Şuşa şəhərində xaincəsinə qətlə yetirilməsindən sonra, onun cənazəsini hörmətlə Tehrana göndərməyindən xeyli məmnunam. Şöhrətli Qarabağ xanlığı ilə dostluğa söykənən himayədarlıq münasibətini daha da möhkəmləndirmək üçün, sənəin - şərəfli İbrahim xanın kamallı qızı Ağabəyim Ağa ilə izdivac arzusunda olduğumu bildirirəm. Ağabəyim Ağanın əqli, fərasəti mənə məlum olduğundan və o məhz sən İbrahim xanın qızı olduğundan, onu özümə Baş hərəm etmək fikrindəyəm. Oğlun Əbülfət ağanı da öz sarayıma dəvət edirəm.

Salam-dua ilə Fətəli şah, şahənşahi-İran."

Araya sükut çökdü.

İbrahim xan nargiləni bir tərəfə itələyib taxtın üstündə dikəldi, bayaqdan bəri qoltuğunu söykədiyi mitəkkələri də kənara çəkdi və Fətəli şahın naməsindəki sonuncu cümləni təkrar etdi:

- "Əbülfət ağanı da öz sarayına dəvət edirəm..." Ağabəyim Ağa ona bəs eləmir... Əbülfəti də girov istəyir... Mənimlə qohum olur, amma qanımi sormağa hazırdır...

Araya yenə sükut çökdü. Axund Mirmöhşün ağa indicə oxuduğu naməni ya-vaş-yaavaş bürmədi.

- Nə fikirdəsən?- Bunu İbrahim xan soruşdu.

Axund:

- İki nəhəng əjdaha burun-buruna durub, bir-birini divara qısnayıb.- dedi.- Qarabağ İran üçün də, Rusiya üçün də bir udumluq tikədi...

- Elə də müdrik bir fikir söyləmədin, ağa...- İbrahim xan əsəblərini cılovlaya bilmədi, döşəkçənin üstündəki iri kəhrəbə təsbəhi götürüb ayağa qalxdı və Axund Mirmöhşün ağa da qalxıb yüngülcə baş aydı.

- Mən olanını təkrar etdim, xan sağ olsun... Sizin həmişəki sözlərinizdi ki, ehtiyatlı olmaq lazımdı...- Bu sözləri də Mirmöhşün ağa dedi.

- Bəli, ehtiyatlı olmaq lazımdı, amma bu ehtiyat bizə hara aparıb çıxaracaq?... Əlbəttə, Rusiya kimi bir məmləkət üçün, İran kimi bir səltənət üçün balaca Qarabağ bir udumluq tikədi... Amma bəzən tikə, əjdahanın da boğazında qalır... Hə?

- Nə deyim, xan sağ olsun?...- Axund çiyinlərini çəkdi.

İbrahim xan pəncərənin qabağına keçdi, əllərini arxasında çarpzalayıb təsbəhin iri daşlarını oynada-oynada uzaqdan aydın görünən Topxana meşəsinə baxdı:

- Nə qədər çalışdım mən? - dedi.- Nə qədər dil tökdüm ki, gəlin birləşək, yumruq kimi bir olaq, vahid bir Azərbaycan dövləti yaradaq, yoxsa bizə bir-bir uducaqlar?! Sən ki, bunun şahidisən, Mirmöhşün!.. "Düzdü" - dedilər, amma nə oldu? Cavad xan bir tərəfə çəkdi, Kəlbəli xan bir tərəfə çəkdi, Hüseynqulu xan bir tərəfə, Məhəmməd xan bir tərəfə, mənim kürəkənim Səlim xan da bir tərəfə... Mən heç özümü də təmizə çıxarıb onlardan ayırmıram... Bir-birimizlə çəkişmək, bir-birimizə badalaq gəlmək, hakimiyət uğrunda bir-birimizə zülm etmək, bax, ağa, budu sən deyən o tikəni rahat-hülqum edən!- İbrahim xan gözlerini pəncərədən çəkib vəzirə baxdı.- Mən də təzə bir söz demirəm, deyirəm... Nəməyə nə cavab verək?

- Biz İranla açıq düşmənçilik edə bilmərik...

- Mən Ağabəyim Ağanı qurban verməliyəm?!- İbrahim xanın gözələrində bir qəzəb qığılcımı çaxdı, amma Axund Mirmöhşün ağa təmkinini pozmadı.

- Dünyadı, xan sağ olsun... Hərənin bir taleyi var... Qurani-şərif də izdivacı vacib sayıb...

- Ay ağa, sənin cəddinə qurban olum, bəsdü, qurtar mənə məktəb dərsi keçməyi... - deyə İbrahim xan hirsəlndi.- İzdivac vacibdi deyə, mən, gözümün işi-girişi, Ağabəyim Ağanı həmişəlik yad bir məmləkətə göndərməliyəm? Allahın hər vərəqə günü şah sarayında təkliliyi, gücsüzlüyünü, acizliyini hiss edəcəklər... Mən qızı belə bir qəribçiliyə məhkum etməliyəm?! Əbülfət kimi bir cavanı Tehrana girov göndərməliyəm?!

- Əbülfət ağa onsuz da İran təmayüllüdü...

- Nə olsun? Cavandı, çox şeyi başa düşür... Bu, onun lələsi Molla Cəfər-qulunun tərbiyəsinin nəticəsidir ki, təqsiri də mənim özümdədi, nəzarətdə saxlamamışam. İndi nə olsun? Hə? Əbülfəti girov göndərim Tehrana ki, Fətəli şah kefi istəyəndə onun başını bədənindən üzün?!
Axund Mirmöhşün ağa cavab vermədi.

İbrahim xan yenə gözələrini pəncərədən Topxana meşəsinə zillədi.

- Susursan, Mirmöhşün ağa, çünki yaxşı bilirsən ki, mənim başqa çarəm yoxdu...

Mirmöhşün ağa:

- Hökmdarlıq ancaq kənardan baxan üçün şirin şeydi...- dedi.

İbrahim xan eləcə pəncərədən baxa-baxa:

- Bəs Rusiya bu izdivaca nə deyəcək? Boğazımızdan yapışmayacaq ki, bir tərəfdən deyirsən, bizimlə danışıqlara meyllisən, amma o tərəfdən də İranla qohum olursan?

- Deyəcək, əlbəttə... Amma mən başqa bir çarə görmürəm... Bir də ki, Fətəli şah özü də türkdü. Biz bu izdivacdan, bu qohumluqdan istifadə edib Qarabağın toxunmazlığını təmin edə bilərik, Azərbaycanı vahid bir dövlətə çevirməkdə Fətəli şahın əzəmətinə, İranın qüdrətinə söykəyə bilərik. Nə üçün Fətəli şah istəməsin ki, İranla Rusiya arasında bir müsəlman dövləti olsun? Və lazım olduqda Rusiyanın həmlələrinə İran özü yox, məhz bu dövlət cavab vermək məcburiyyətində qalsın? Xüsusən də ki, bu dövlət də Fətəlinin öz dədə-baba kökündən olacaq...

- Axund, bəyəm Ağaməhəmməd şah öz türkünüz deyildi? Bəyəm Nadir türk deyildi? Şah Abbas türk deyildi? O biriləri türk deyildi? Nə oldu? Bəyəm o boyda Osmanlı türk deyildi, səfəvilər də türk deyildi ki, bir-birini qırdılar? Bəs o qırğından kim qazandı? Mirmöhşün ağa, İranın başında kim olursa-olsun, bu məmləkətin bir dövlət kimi qədim tarixi var, böyük dövlət ənənələri var və Azərbaycanın müstəqilliyi onların dövlətçiliyi üçün bir təhlükədir.

- Ağabəyim Ağanın zəkasına hamı bələddi, xan sağ olsun. Onun Fətəli şahla təsiri ola bilər...

İbrahim xan dərinəndən köks ötürdü:

- Eh!.. Ağabəyim Ağa o boyda səltənətin maraqlarına üstün gələcək?...- Sonra eləcə pəncərədən baxa-baxa dedi.- Bilirsən ürəyimdən nə keçir, Mirmöhşün? Allah-təala bir gün, birca gün məni bütün qayğılardan azad edaydı və mən, bax, o Topxana meşəsində həmin günü təkcə, Mirmöhşün, eşidirsən, təkcə və təmam qayğısız gəzib-dolaşaydım...

7.

O gözəl tirmənin naxışları, elə bil, Qarabağ dağlarının rəngindən, ətrindən xəbər verirdi...

... Tuba xanım bir-iki qaravaşı ilə döşəkçənin üstündə oturub o tirmənin naxışlarını toxuyurdu...

... İbrahim xan iti addımlarla iqamətgahın üst qatına qalxdı və qapını açıb Tuba xanımın otağına girdi.

Qaravaşlar dərhal ayağa qalxıb təzim etdilər və otaqdan çıxdılar.

İbrahimxəlil xan səbrini tamam itirmişdi:

- Sən də vaxt tapmısan tirmə toxumağa? Nə oldu?

Tuba xanım tirməni kənara qoyub:

- Bu izdivac çətin olacaq, İbrahim...- dedi.

- Mənim baxtıma asan şey yazılmayıb! Nə deyir?

- Nə deyəcək? Bəyəm, sən bilmirsən?

- Hədiyyələrə nə dediy?

- Heç gözünün ucuyla da baxmadı. İbrahim, bu qız başqalarına bənzəmir... Onun ürəyi sınaq, ömrü boyu düzəlməyəcək...

İbrahim xan özündən çıxdı:

- Sənin ürəyin yoxdu? Mənim ürəyim yoxdu? Kimdi indi ürəyi hesab alan? Kimdi ürəyi hesaba alan?

- Mən sənə demişəm də, onun meyli Saday bəyadı...

İbrahim xan daha da hirsəlndi:

- Qoşunbaşı Saday bəy bir əlindəki qılıncla İranın başını kəsəcək, o biri əlindəki qılıncla da Rusiyanın başını üzəcək! Hə?! Tərəkməoğlu Saday bəy lap Teymur Ləng olsun, üç min qoşun ilə Qarabağı rusdan necə qorusun?! Fətəli şahdan necə qorusun?!

Tuba xanım:

- Deməli, Ağabəyim Ağanı zorla Tehrana göndərəcəksən?

Araya sükut çökdü.

Və o sükuttən sonra İbrahim xanın cavabı belə oldu:

- Sən elə bilirsən mənim ürəyim daşdıandı?

Tuba xanım:

- Yox, mən elə bilmirəm...- dedi.

İbrahim xan:

- Ağabəyimlə özüm danışacağam,- deyib otaqdan çıxdı.

8.

Bir nəfər Şuşanın sal daşdan salınmış və gecənin qaranlığında tamam kimsizləmiş küçəsi ilə tələsik addımlarla addımlayırdı.

O, küçəni burulub xəlif ay işığında qaraltısı aydın seçilən köhnə Alban Kilsəsinin xarabalığına tərəf getdi və kilsənin girəcəyində qəfildən qaranlıqdan çıxan bir adam onun qarşısını kəsdi:

- Kimsən?

- Dənizdən dənizə gedirəm.

- Keç.

Və o bir nəfər kilsənin qapısından içəri girmək istəyəndə, qarşısını kəsən adam onu tanıdı:

- Vanya yüzbaşı, sənsən?

Vanya yüzbaşı:

- Ara, mən bəxti qaradan başqa hansı səfeh olacaq, gecənin yarısı isti yorğan-döşəyə girmək əvəzinə, düşsün Şuşanın bu buz kimi soyuq daş küçələrinə? Hə, matağını?- deyə şikayət etdi və içəri girə-girə:- Bu zülmətdə yıxılıb qar-birgəmi sındırmasam yaxşıdır...- dedi, qaranlıqda ehtiyatla irəliləyərək üç-dörd daş pilləkən aşağı düşdü və köhnə taxtalarının arasından adda-budda işıq süzülən qapını itələdi.

Qapı cırıltıyla açıldı.

Hər tərəfi daş mağaraya bənzəyən bu zirzəmidə zəif şam işığında altı-yeddi nəfər daş üstündə dövrələmə oturub, gicgahından tutmuş ta çənəsinəçən uzanan çapıq yeri o zəif şam işığında da aydın görünən bir nəfərə diqqətlə qulaq asırdılar və görünür, elə söhbət də ciddi olduğu üçün Vanya yüzbaşı içəri girəndə, içəridəkilərin bəzisi onu təkce başlarının işarəsi ilə salamladı, bəziləri də hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxmaq istədi, amma Vanya yüzbaşı əlinin işarəsi ilə onları yerindən qalxmağa qoymadı.

Uzun çapıq adam deyirdi:

- Bu gün Allahın yüz illərdən sonra bizə həqiqətən yazığı gəlib, millətimiz üçün ən əlverişli şərait yaradıb. Biz bu şəraitdən istifadə etməyi bacarmalıyıq. Əgər biz bu şəraitdən də istifadə edə bilməsək, o zaman bizdən sonrakı nəsillər də heç vaxt Ermənistan dövlətini yarada bilməyəcəklər.

Vanya yüzbaşı pıçıltıyla yanındakından soruşdu:

- Artyun paşanın İstanbuldan göndərdiyi nümayəndə budu?

- Hə, Vanya dayı...

- Mesrop Hamparsumyan?

- Bəli...

Mesrop Hamparsumyan çıxışına davam edirdi:

- Rus ayısı Şimaldan gəlir, öz də bu dəfə, Yekaterinin vaxtında olduğu kimi, onun geri çəkilmək fikri yoxdu. Gördünüz, Kartli-Kaxetiya çarlığı necə məcbur oldu ki, Rusiya ilə birləşməsi barədə manifest elan etsin? Tiflis indi Rusiyanın bir quberniyasıdır, knyaz Sisianov da oturub orada və hakimi-mütləq kimi quberniyanı idarə edir. Ovanes Melik-Paşayev Sankt-Peterburqdan xəbər göndərib ki, imperator I Aleksandr fikrində qətidir: Rusiya Cənubi Qafqazı, nəyin bahasına olursa-olsun, rəm etməlidir. İran ayağa qalxıb, Rusiyanı Cənubi Qafqaza buraxmaq istəmir, Azərbaycan xanlıqlarında da, Kartli-Kaxetiya çarlığında da öz hakimiyyətini bərpa etmək istəyir. Fətəli şah fanatik paniranistdir. Onda belə bir anıya var ki, İrən yenidən nəhəng və qüdrətli dövlətə çevirəcək. Yəqin ki, cənab Aşot Karapetyan mənim sözlərimi təsdiq edər, çünki cənab Karapetyanın da, Tehran sarayına yaxın olan başqa erməni qardaşlarımızın da bu manikal ideyaları Fətəli şahın başına yeritməkdə böyük xidmətləri var. Belədir, ya yox, cənab Karapetyan?

Aşot Karapetyan təmkinlə başını tərpədənək:

- Fətəli şah, nəyin bahasına olursa-olsun, rusları bu yerlərə buraxmaq istəmir.- dedi.- Buna heç kimin şübhəsi olmasın!

Mesrop Hamparsumyan:

- Təşəkkür edirəm, cənab Karapetyan.- dedi.- Azərbaycan xanlıqları bir-biri ilə çekişir, bir-biri ilə yola getmirlər. Gürcüstan şahzadəsi Aleksandr Tehrandə müsəlmanlığı qəbul edib, qoşun toplayıb Tiflisdə general Sisianov üstünə getmək istəyir. Osmanlı imperiyası diqqətlə bu hadisələri izləyir. Napoleon Avropada Rusiya ilə müttəfiq olmaq istəyir, ancaq əl altından İrən Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya ilə müharibəyə şirnikləndirir. Bizim üçün bundan əlverişli vəziyyət bir də nə zaman olacaq, cənablar? Cənubi Qafqazın münbit torpaqlarından gözəl bir yeri biz harada və nə zaman tapacağıq?

Bir müddət heç kim dinnədi.

- Mən sizinlə tamamilə razıyam, cənab Hamparsumyan!- deyə Aşot Karapetyan sükutu pozdu.- Biz sürətlə Cənubi Qafqazda, xüsusən İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan və Gəncə xanlıqlarında məskunlaşmalıyıq. Baxın, İranda biz nə vəziyyətdəyik? Tariximizi nə kökə salıb? Marağadan tutmuş, Mazandarana, Həmədana-dək hərə bir tərəfə səpələnib. Bir az orda, bir az burda, bir az da o tərəfdə... Bunun axırı nə olacaq? Belə davam etsə, pərən-pərən düşmüş bir millət nə edə bilər? Əriyib gedəcək... Millətimiz, tariximiz məhv olacaq... Gələcəkdə kimsə, hardasa oxuyacaq ki, hə, haçansa belə bir millət var imiş... Cənablar, biz mütləq müəyyən ərazilərdə toplum halında olmalıyıq.

Mesrop Hamparsumyan:

- Bu çox ciddi məsələdir, cənablar!- dedi.- Üz istəyirəm müdaxilə etdiyim üçün, cənab Karapetyan. Bizim millətin Cənubi Qafqazda məskunlaşması həm İrəvan xeyrinədir, həm də, cənablar, Rusiya bunu istəyir. İki düşmən bir məsələdə - bizimçün tarixi əhəmiyyəti olan bir məsələdə eyni mövqedədir. Biz, Allahın bizə bəxş etdiyi bu şəraitdən maksimum istifadə etməliyik! Bağışlayın, cənab Karapetyan, buyurun.

Aşot Karapetyan sözüünə davam etdi:

- Fətəli şah bizim həmvətənlərimizi Qarabağda və İrəvan xanlığında məskunlaşdırmağa söz verib. Biz müsəlmanların arasındakı qarışıqlıqdan, rus ayısının isti sular həsrətindən istifadə etməliyik. Biz bu torpaqlarda məskunlaşıb öz dövlətçiliyimizi bərpa etməliyik. Xəzərdən Qara dənizəçən Böyük Ermənistanın bünövrəsi burada qoyulmalıdır.

Mesrop Hamparsumyan bir qürur hissi ilə:

- Cənab Karapetyan!- dedi.- Sizin bu sözləriniz bu gün kiməsə xəm xəyal kimi görünə bilər. Ancaq bu sözlər gələcək həqiqətin ifadəsidir! Çünki hər şey bizim özümüzə, bizim bacarığımıza, bizim xalqımıza sevgimizdən, tariximizə məhəbbətimizdən və ehtiramımızdan asılıdır. Hərgah bu sevgi, bu məhəbbət, bu ehtiram həmişə bizimlə olacağına, o zaman erməni xalqının taleyi bu qədər acı olmayacaq. Baxın, bu gün Osmanlı ordusunda on bir erməni paşa var! On bir paşa! Bilirsiniz, bu nə deməkdir? Bir-iki nəsil sonra bu rəqəm ikiqat artacaq! Osmanlı padşahlığı get-gedə zəifləyir... Druzlur Suriyaya da, Fələstinə də vələlə salıb... Ərəblər Ərəbistan səhralarının indi tam ağasıdır... Məmlük bəyləri Misirdə fironluq edir... Epirdə, Yunanistanın şimalında bizim sulit qardaşlarımız üsyan qaldırır... Osmanlı daha buna dözmək halında deyil, cənablar, Osmanlı davam getirə bilməyəcək, Sultan Səlimin "Nizami-cədid" də onların dənəsinə yetməyəcək. Artyun paşa bu fikirdədir ki, biz hələ üzə çıxmamalıyıq, həmişəki kimi öz işimizi görməliyik. Qoy Osmanlı zəifləsin, qoy müsəlmanlar bir-birini qırsın, qoy türklər özləri-özlərinə qənim kəlsin!.. Qoy, Rusiya öz ordusuyla öz sözünü desin!.. Qoy, Avropa hürümçək kimi, öz intriqalarını hərsün!.. Bütün bu hadisələrdə Allah bizimlədir! Cənablar, üzəgi əlli-altmış ildən sonra biz öz sözüümü dəyəcəyik. Artyun paşa inanır ki, Böyük Ermənistanın yaranması prosesi elə bu ərsdə — XIX yüzildə başlayacaq! Sadəcə olaraq, biz siyasəti nəzarətə götürməyi və bundan effektiv istifadə etməyi bacarmalıyıq. O zaman tarix sübut edəcək ki, sərhədləri dənizdən dənizə qədər uzanacaq Ermənistan dövləti bizim xəm xəyallarımızın bəhrəsi deyil!

- Cənablar! Cənablar! Bir az realist olun! Siz düz yolda deyilsiniz! Bu yolun sonunda millətimizi bədbəxtçilliyə apara bilərsiniz! Bu yol qan gölməçələrindən keçir, cənablar! Doğrudanmı siz bunu görmürsünüz? Biz başqalarına xəyanətlə öz millətimizi xoşbəxtliyə apara bilmərik, cənablar!- Bu sözlər köhnə kilsədəki o gecə yığıncağında çox qəfil və çox da yad səsləndi və bu sözləri deyən adam həyəcanını gizlədə bilməyib ayağa qalxdı.- Ayilin, cənablar, ayilin!

Aşot Karapetyan:

- Siz kimin qanının təəssübünü çəkirsiniz, cənab Petros Dəllekyan?- soruşdu.- Türklərin? Siz bizi kimlərə xəyanətdə suçlayırsınız? Türklərə?

Petros Dəllekyan:

- Yox!- dedi.

- Bəs kimə?

- Onal!- Dəllekyan barmağını yuxarı qaldıraraq bir də təkrar etdi.- Ona!

Zirzəmiyə narahət bir sükut çökdü və bu sükutu Vanya yüzbaşı pozdu:

- Ara, Petros ağa, sənin bu gecə vaxtı, bu soyuqda burda nə işin var? Ara, niyə isti yorğan-döşəyində yatmırsan? Türklərin ürək dostusan, get dostluğunu elə də! İstəyirsən, get, lap özünə sünnət elə!- Vanya yüzbaşı ləzzətlə güldü.

Petros Dəllekyan:

- Siz tərbiyəsiz adamsız, Vanya yüzbaşı!- dedi.

Vanya yüzbaşı eləcə ləzzətlə gülə-gülə:

- Ara, məzhəb haqqı düz deyirəm!- dedi.

Mesrop Hamparsumyan maraqla Vanya yüzbaşıya baxdı və yanında oturan dan yavaşca soruşdu:

- Vanya yüzbaşı budur?

- Bəli.

- Mən belə adamlarla bir yerdə qala bilmərəm!- Bu sözləri də barmağı ilə Vanya yüzbaşını göstərərək Petros Dəllekyan deyib, iti addımlarla mağaradan çıxdı.

Mesrop Hamparsumyan onun ardınca baxa-baxa:

- Bizim millətimizin bədbəxtliyi ondadır ki, aramızda belələri də var...- dedi.- Ancaq türklər bizim analarımızı, bacılarımızı öz hərəmxanalarına yığanda, heç onu,- Hamparsumyan barmağını yuxarı qaldırdı,- fikirləşməli! Bizi eşək kimi işlədib, özümüzü də adam yerinə qoymayanda, bizə gülüb ələ salanda heç ondan qorxmurlar!.. Bizim petros dəllekyanlarımızın belə humanizmi, yatanda, türklərin heç yuxusuna da girmir!..

Vanya yüzbaşı bərkən deyindi:

- Ara, bura lap buzxanadı!..

Bu dəfə də hamı Vanya yüzbaşıya baxdı.

- Ara, bizim canımız bu xaraba Alban kilsəsinin zirzəmisindən nə vaxt qurtaracaq?

Aşot Karapetyan dedi:

- O zaman ki, Vanya yüzbaşı, biz bu Alban kilsəsinə öz kilsəmiz edəcəyik və katalikos özü gəlib burada bizim balalarımıza xeyir-dua verəcək!

Vanya yüzbaşı:

- Vaxt!- dedi.- Ara, Aşot ağa, siz buranı elədir erməni kilsəsi, mən dedim olmaz? Ha? Mesrop ağa, sən allah, de görüm, Artyun paşanın canı-başı salamat-dımı?

Mesrop Hamparsumyan məclisin gedişatından açıq-aydın bir narazılıqla:

- Yaxşıdı...- dedi.

- Sən məzhəb, Mesrop ağa, məndən, Vanya yüzbaşından ona çoxlu salam del Biz onunla köhnə dostuq!

Hamparsumyan:

- Bilirəm...- dedi.

- Ara, görürəm, sən hər şeyi bilirən... Ha-a? Türklər demişken, maşallah olsun!.. Artyun paşaya mənim adımdan deyərsən ki, buralarda hər şey qaydasındadı, heç nədən narahət olmasın.- Vanya yüzbaşı əlini arxasına aparıb belini dikəlttdi.- Ağalar! Fətəli şah İbrahim xanın qızı Ağabəyim Ağaya elçi düşüb. Oğlu Əbülfət də girov tələb edir. Xanın əlacı yoxdu, razılıq verəcək. Biz bu vəziyyətdən ağılla, bacarıqla istifadə etməliyik. Sisianovu başa salmaq lazımdı ki, İbra-

him xan Rusiya əleyhinə İran ilə gizli sövdələşmə aparır, Qarabağı İran himayəsinə salmaq istəyir, ona görə də onunla qohum olur. Ağalar! İbrahim xan ağıllı, tədbirli, hiyləgər bir hakimdi. Məzhəb haqqı, adam heç inana bilmir ki, türkdən belə ağıllı adam çıxsın! Nə qədər ki, o sağdı, biz millətimizə naminə Qarabağda istədiyimizi edə bilməyəcəyik. Nüfuzlu adamdı, zəhmli adamdı, dünya görüb, onunla zarafət etmək olmaz. Azərbaycanın bütün xanlıqları onunla heşabaşır. Nə qədər ki, o sağdı, Qarabağ xanlığı olaraq qalacaq. Biz çalışmalıyıq ki, Qarabağ Rusiyanın bir əyalətinə çevrilsin. Bizdən başqa bütün Qafqazda, bu türklərin, bu müsəlmanların arasında rusların kimi var ki, ona arxalansınlar? Heç kimi. Ona görə də biz rusların özündən də yaxşıca istifadə etməliyik. Qoy, bizi axmaq hesab eləsinlər, qoy, elə bilsinlər ki, bizim əlimizlə türklərin arasında öz işlərini görürlər, amma biz öz işimizi görək. Onda tarix görəcək ki, axmaq kim imiş!.. Ara, məzhəb haqqı, bura buzxanadı. Mən də uzun danışdım... Haykanuş xalanız təkdi isti yorğan-döşəkdə, mənə gözləyir, mən getdim...- Vanya yüzbaşı bu sözləri deyə-deyə ayağa qalxdı.- Ağalar, yeni görüşümüzəcəni!

Mesrop Hamparsumyan:

- Vanya dayı,- dedi.- Mən Petros Dəllekyanın sözlərindən nigaran qaldım... Ondan gözüm su içmir...

- Ara, Petros ağadı da... Sən Artyun paşaya da ki, heç nədən narahət olmasın...- Vanya yüzbaşı yenə ləzzətlə güldü.- Petros ağanı mən özüm sünnət edərdim...

Və Vanya yüzbaşı zirzəmidən çıxdı, ehtiyatla addımlaya-addımlaya pilləkənləri qalxdı və soyuqdan çuxasının içində büzüşərək köhnə kilsə xarabalığından uzaqlaşmaq istəyəndə, bayaq qaranlıq içindən çıxan adam yenə birdən-birə zühur elədi:

- Sağ olun, Vanya yüzbaşı...!

Vanya yüzbaşı:

- Ara,- dedi.- Məzhəb haqqı, sən burada sətəlcəm olmasan yaxşıdı.- Sonra əlini cibinə salıb bir sikkə çıxardı və ona uzatdı.- Ala, bu soyuqdan sabaha salamət çıxsan, get, Qəssab Məşədi Abışdan uşaqlarına bir girvənkəət al, yesinlər...!

Adam sikkəni götürüb:

- Allah səni bizim başımızın üstündən əskik eləməsin, Vanya dayı!- dedi.

Vanya yüzbaşı bir-iki addım da atıb başını geri çevirdi:

- Amma,- dedi.- türklərin bozbaşından bişirərsiz,- dedi.- Bu havanın ki yağlı türk bozbaşısı!

Vanya yüzbaşı qaranlıqda gözden itdi.

9.

İbrahim xanın kiçik uşaqları — Abbasqulu ağa, Səltənət bəyim, Hacı Hacı ağa, Əli ağa və başqa uşaqlar bağcadakı yelləncəklərdə oynayırdı və dünyanın əbləh işlərindən, əlbəttə, xəbəri olmayan bu uşaqların hay-küyü bütün bağçanı başına götürmüşdü.

... Ağabəyim Ağa bir kənardakı kiçik mizin arxasında oturub nəşə - güman ki, şer - yazırdı və burası da bağçanı bürümüş o gün işığı kimi aydıncı görünürdü ki, uşaqların o qayğısız çığır-bağırı, o gözəl haray-həşəri ilə Ağabəyim Ağanın o dəmdəki hissələri, fikirləri arasında çox həzin bir təzad var.

... 9 yaşlı Gövhər ağa bir az kənarında dayanmışdı və uzaqdan bacısının yazı yazmasına tamaşa edirdi.

Ağabəyim Ağa qıza tərəf çönüb:

- Sən niyə gedib onlarla oynayırsan?- soruşdu.

Gövhər ağa sidq-ürəkdən gələn bir təəccüblə:

- Bacı,- dedi.- mən bəyəm uşağam?

Ağabəyim Ağa güldü və elə bu zaman İbrahim xan ağacların arasından çıxıb onlara yaxınlaşdı, Gövhər ağaya:

- Sən get,- dedi.

Qız atasının sərt sifətinə baxıb başa düşdü ki, mübahisə yeri deyil və narazılıqla başını aşağı salıb oradan uzaqlaşdı.

Ağabəyim Ağa tələsik mizin üstündəki kağızları yığışdırıb ayağa qalxdı.

İbrahim xan əlinin işarəsi ilə onu saxladı:

- İndi gedirəm,- dedi.- Bir dəqiqəliyə gəlmişəm.

Araya sükut çökdü.

- Anan mənə söylədi ki, sən Fətəli şahın zövcəsi olmaq istəmirsən...- Xan sükutu pozdu.- Tehrana getmək istəmirsən... Səni başa düşməmək üçün, gerek eşşək olasan...- Bu sözləri yavaşdan və təmkinlə deyən İbrahim xan birdən özünü saxlaya bilməyib bağırırdı:- Mən eşşək deyiləm! Eşdirsən? Eşşək deyiləm mən!..

Uşaqlar xanın bağırmasını eşidib tələsik qaçıb getdilər və İbrahim xan da, elə bil, o uşaqların gözü ilə kənardan özünə baxdı və yenə özünü ələ aldı, təmkinlə:

- Sən kəs ürəyini, doğra, at bizim hamımızı öz ürəyindən!.. Nə qədər çətin olsa da, nə qədər qanı axsa da, kəşib atmalısın. Bu, səndən, məndən asılı olan bir iş deyil. Sənin bəxtin onda qara oldu ki, bu alçaq dünyaya xan qızı kimi təşrif buyurdun. Sən Qarabağı fikirləş, xanlığı fikirləş. Saday bəy kimi igidlər təkcə Qarabağda deyil, Qaradağın da Saday bəyi var, Şəkiddə də, Bakıda da, Gəncədə də, Təbrizdə də, Xoyda, Marağada, Ərdəbildə də, İrəvanda, Naxçıvanda da igidlər var, amma nə olsun? Onlar yumruq kimi bir qüvvə deyillər, tək-təkdirlər. Hərə öz dərdi-səri ilə məşğuldu! Hərə öz xanını qoruyur!.. Bizi istəməyənlərin əlində onları eləcə tək-tək dənleməyə nə var ki! Mən Baba xanın elçilərinə geri qaytaracağam? Yaxşı, qaytardım! Sonra nə olacaq? Qarabağın başına hansı müsibətlər gələcək? Bizim xan nəslimizin axırı nə olacaq? Ayrılıq çətin işdir, qürbət müsibətdir, ürəyin istəyini boğmaq məşəqqətdir, bəli, belədir! Qoy belə olsun! Qaytararaq şahın elçilərini! Onda bəs Qarabağ nə olsun, xan qızı? Qarabağ kim yiyə çıxsın, Ağabəyim Ağal?

İbrahim xan iti addımlarla uzaqlaşdı.

10.

5 mart 1803-cü il. Paris. Birinci konsulun iş otağı.

Birinci konsul Napoleon Bonapart divanda, Rusiyanın Fransadakı səfiri onunla üzbəüz kreslodada, xarici işlər naziri Taleyran isə yandakı kreslodada oturmuşdular.

Napoleon çox mehriban danışdırdı:

- Sizdən gizlətmirəm, cənab səfir və istəyirəm ki, sözlərimin səmimiyyətinə inanasınız: mən Aleksandra qardaş münasibəti bəsləyirəm. Xahiş edirəm, ona, elə belə də çatdırasınız. Avropanın Şərqi Rusiya imperiyası nə qədər qüdrətli olarsa, bir o qədər Fransanın xeyrinədir. Bir tərəfdən ingilislər, bir tərəfdən də Avstriya, hər vasitə ilə Rusiya ilə Fransa arasında ittifak yaratmağa çalışırlar, çünki bu, onların maraqlarına cavab verir. Avropanı bu qoca, nə mühafizəkar imperiyaların iddiasından qurtarmaq lazımdır! Biz - Fransa və Rusiya - bunu etməsək, kim edəcək? Mən, qardaşım Aleksandr ilə, harda deyirsə və nə zaman deyirsə, danışıqlara hazırım. Mən Rusiya ilə gizli, ya açıq müttəfiqlik müqaviləsi bağlamağa hazırım. Bizim Rusiya ilə bölüşmə bilməyəcəyimiz bir şey yoxdur. İngilislər də, Avstriya-Macarıstan da bunu yaxşı bilir və bizim birləşəcəyimizdən qorxur. Mən Aleksandra belə bir birlik və əbədi dostluq təklif edirəm. Rusiyanın maraqları - bizim maraqlarımızdır!

Napoleon ayağa qalxdı. Səfir və Taleyran da ayağa qalxdılar. Səfir təzim edərək:

- Zat-alləri,- dedi.- Məni qəbul etdiyinizə, eləcə də açıq və səmimi söhbətimizə görə sizə dərin təşəkkür və minnətdarlığımı bildirirəm. Mən sizin dediklərinizin hamısını əlahəzrət imperator I Aleksandra çatdıracağam və bu missiyanı özüm üçün şərəf hesab edirəm. Zat-alinin mehribanlığından su-istifadə edib qiymətli vaxtınızı aldığım üçün üzr istəyirəm. İcazənizlə, sizi tərk edirəm.

Napoleon:

- Sağ olun, cənab səfir,- dedi.- Mən sizə çox ümid bəsləyirəm.

Səfir ikinci dəfə təzim edərək otaqdan çıxdı.

Napoleon onun arından baxa-baxa:

- Söhbətimiz pis alınmadı...- dedi.

Taleyran yüngülcə təzim edərək:

- Zat-alləri, siz danışıqlar mizinin arxasında da döyüş meydanındakı general Bonapartsınız...-

Napoleon gülümsədi:

- Məni üzümə çox tərifləməyin, Taleyran,- dedi və diqqətlə xarici işlər nazirinin gözlərinin içinə baxdı.- Məni arxamca tərifləyiniz...-

Taleyran gözlərini Napoleonun nəzərləri altından çəkdi və yenə yüngülcə təzim edərək getmək istədi:

- İcazənizlə...-

- Dayanın, Taleyran!- Napoleon onu saxladı və əllərini arxasında çarpazlayıb otaqda var-gəl etməyə başladı.- Dayanın...-

Napoleon otaqda var-gəl etdikcə, Taleyran nigrançılıq dolu nəzərlərlə ona baxırdı.

Nəhayət, Napoleon eləcə var-gəl edə-ədə və Taleyrana baxmayaraq dilləndi:

- Fətəli şah mənim adımdan məktub hazırlayın.

- Fətəli şah?- deyə Taleyran təccüblə soruşdu.

- Bəli!

- Nə məzmununda?

- O, Xəzər dənizini rusların üzünə bağlasın. Rusiya Cənubi Qafqazı götürsə, bununla kifayətlənməyəcək, İranın şimal bölgələrini də ələ almaq istəyəcək. Fransa İran ilə Rusiya əleyhinə gizli müqavilə bağlamağı təklif edir. İran Rusiya ilə müharibəyə başlasa, biz hər vasitə ilə Fətəli şahı kömək etməyə hazırıq. Məzmun aydındır?

Taleyran cavab vermədi.

Napoleon hirslə:

- Taleyran,- dedi.- siz istəmirsiniz ki, mən güclü olum! Mən bunu bilirəm, Taleyran! Çünki siz Fransanı yox, özünüzü düşünürsünüz! Siz zəif hökmdarın yanında qüdrətli nazir olmaq istəyirsiniz! - Napoleon daha da sürətlə var-gəl etməyə başladı.- Mən niyə sizə dözdürəm, Taleyran? Necə bilirsiniz?

Taleyran:

- Mən başqa şey barədə düşünürəm, zat-alləri...- dedi.

- Hansı başqa şeylər barədə? Hə?

- Üzr istəyirəm, zat-alləri, mən...- Taleyran özünü saxladı və sözünün ardını demədi.

Napoleon bir anlıq ayaq saxlayıb ona baxdı:

- Cəsarət etmirsiz deməyə?!

Taleyran cəsarət etdi:

- Mən siyasi əxlaq barədə düşünürəm, zat-alləri...-

- Nə?- Napoleon heyretlə xarici işlər nazirinə baxdı.- Siyasi əxlaq barədə düşünürsünüz? - Və sürətlə addımlayaraq düz Taleyranın qarşısında dayanıb gözlərini altından yuxarı onun sifətinə zillədi.- Sizin siyasi əxlaqdan danışmağa haqqınız çatır?!

Taleyran təzim edib:

- İcazənizlə...- dedi və çevrilib əxsaya-əxsaya qapıya tərəf getdi.

Napoleon onun arından:

- Məktubu gözləyirəm, Taleyran!- dedi.

Taleyran otaqdan çıxdı.

11.

Ağ atın dəli gözləri, elə bil, yeri-göyü görmürdü...

Saday bəy sıldırım qayaların təpəsi ilə ağ atı, çap ki çapasan - çapırdı.

Və Saday bəy atın belində dodaqlarını sıxıb gözlerini kip qapamışdı və dünyanı görmək istəməirdi...

12.

Xan sarayının qadınlara məxsus hissəsində qız-gəlin qaynaşırdı. Ağabəyim Ağa böyük güzgünün qarşısında oturmuşdu və kənzilər xan qızını bəzəyirdilər.

Tuba xanım Ağabəyim Ağanın yanında oturmuşdu və qızının əlini əlinə alıb oxşayırdı.

- Elə ki, çətin vaxtların oldu, elə ki, ürəyin qısıldı, məni yadına sal, qızım, məni getir gözələrin qabağına. - Tuba xanım deyirdi. - Mən Avar hakimi Ümmə xanının bacısı kimi həyatımda birinci dəfə Dağıstandan çıxıb Qarabağa, xan atana zövcə gələndə, səndən kiçik idim... İndi görürsən, maşallah, hər şey qaydasındadır... Uzaq günlərin xətiyəsi Tuba xanımın gözələrinə işartı gətirdi, qadını güllümsütdü. - Bu sözləri ki, İndi mən sənə deyirəm, Ağabəyim, bu sözləri beləcə, o vaxt, məni Qarabağa yola salanda rəhmətlik anam Çiçəkbanu mənə deyirdi... Çiçəkbanu, sənin nənən, bilirəm, çərkəz xanı Sabutay xanın qızı idi, çərkəz elərindən Dağıstana gəlmişdi... Allah qoysa, heç bilməyəcəksən ki, vaxt necə keçdi, sən də qızını uzaq ellərə yola salanda, ona bu sözləri deyəcəksən... Yaxşısı, pısdı, amma xanzadə, şahzadə xanımların taleyinə belə yazılıb...

13.

Dağlar arasından dolanan Molla Nəsrəddin yolu ilə Şuşadan arana doğru üzünəsağı bir karvan gəlirdi...

... Saday bəy qabağını kəsən ağac budaqlarını, kol-kosu əlləri ilə o tərəf-bu tərəfə yara-yara irəliləyirdi...

... Ağabəyim Ağa iki kəniyi ilə bərabər faytonda oturmuşdu. Əbülfət ağa at belində faytonun yanında gedirdi.

Ağabəyim Ağa başını qaldırıb Şuşa dağlarına baxdı və:

- Əbülfət, dedi. - Görəsən biz bir də bu yerlərə qayıdacağıq?

Əbülfət ağa güllümsəyib:

- Əlbəttə!.. - dedi.

Ağabəyim Ağa eləcə Şuşa dağlarına baxa-baxa:

- Sən qayıda bilərsən, bəs mən? - soruşdu.

Əbülfət ağa:

- Kim bilir, bacı? - dedi. - İran qüdrətli məmləkətdi... Bəlkə sən bu yerlərin şahbanusu kimi haçansa təzədən bu yerlərə baş çəkdin?!

Ağabəyim Ağa:

- Yox, Əbülfət, istəmirəm... - pıçıldadı. - İstəmirəm... Bu yerlərin şahbanusu olmaq istəmirəm... Bu yerlərin şahbanusu olmasın, Əbülfət...

Guya ki, dünyanın işləri Əbülfət ağadan asılı idi...

... Bu dəm Saday bəy dağın başında dayanıb get-gedə yolu burulub gözden itən karvanın ardınca baxırdı...

14.

9 oktyabr 1803-cü il. Şuşa. Xan sarayı.

İbrahimxəlil xan otağın qapısı qarşısında dayanıb qonaqlarını qarşılayırdı. Mirmöhşün ağa da onun yanında idi.

Xidmətçi bərkənd elan etdi:

- Naxçıvan xanı əlahəzrət Kəlbəli xan!

Kəlbəli xan içəri girdi, İbrahim xanla qucaqlaşdılar, Axund Mirmöhşün ağa ilə əl tutuşdular.

Xidmətçi yenə də bərkənd elan etdi:

- İrəvan xanı əlahəzrət Məhəmməd xan! Məhəmməd xan da içəri daxil oldu və o da İbrahim xanla qucaqlaşdı, Axund Mirmöhşün ağa ilə əl tutuşdu.

Xidmətçi dışarı çıxdı.

İbrahim xan:

- Qarabağa təşrif buyurmağınız məni çox şad edib, qardaşlar. - dedi. - Dünən xəbər çatdı ki, gəllirsiniz. Xoş gəlib, səfa gətiribsiniz. Bütün Qarabağ sizin öz doğma el-obanızdır. Buyurun, əyləşin.

Qonaqlar taxtlara sərilmiş döşəkçələrin üstündə əyləşdilər. İbrahim xan da onlarla üz-büz əyləşdi. Axund Mirmöhşün ağa bir az kənarında oturdu.

İbrahim xan:

- Necəsiniz? - soruşdu. - Nə var, nə yox? Çoxdandı görüşürük...

Kəlbəli xan:

- Necəliyimiz, güman edirəm ki, cənabınıza yaxşı məlumdu, - dedi və birbaşa mətləbə keçdi. - Məhəmməd xan qardaşımızla qərar verdik ki, sizinlə məsləhətləşməyə gələk, İbrahim xan. Cavad xana da sifariş göndərmişik ki, münasib bilsə, məşvərət üçün təcili bura gəlsin. Sizin, bir ağsaqqal kimi, qapınızın həmişə bizim üzümüzə açıq olduğunu biz yaxşı bilirik, İbrahim xan.

İbrahim xan:

- Təşəkkür edirəm, - dedi.

Kəlbəli xan:

- Məsələ vacib, zaman məhduddur, - deyə sözünə davam etdi. - Padşah Aleksandrın böyük generalı Sisianov daha gəlib Tiflisdə əyləşib.

Məhəmməd xan əsəbi halda dilləndi:

- O, bizim İrəvan xanlığından da, Naxçıvan xanlığından da tələb edir ki, rus padşahına tabe olaql..

İbrahim xan:

- Mən bunu iki gün bundan qabaq eşitmişəm, - dedi. - Bəs siz nə fikirdəsiniz?

- Naxçıvan xanlığı heç bir padşaha tabe olmaq istəmir. Ancaq təhlükə çox ciddidir. - Kəlbəli xan dedi.

Məhəmməd xan:

- İrəvan xanlığı da heç bir padşaha tabe olmaq istəmir. - dedi. - İbrahim xan, nə siz, nə də biz heç vaxt xaçpərəst tayfasına düşmən münasibət göstərməmişik. Yekaterinanın vaxtında onun böyük generalı Qafqaza gələndə, sən, İbrahim xan, hörmətli elçilərlə generala hədiyyələr göndərdin. Öz ixtlasını bildirdin. Mən də Osmanlıdan, İrandan axışib İrəvana gələn ermənilərin heç birini rədd etməmişəm. Nə olsun ki, xaçpərəstdirler? Göydə Allah birdir! Lakin İndi xanlıq istiqaliyyətimizi itirə bilirik...

Axund Mirmöhşün ağa yavaşdan öskürdü.

Kəlbəli xan:

- Axund Mirmöhşün ağa mötəbər deyəsən sözü var, - dedi.

Axund Mirmöhşün ağa:

- Müsəddirsə? - soruşdu.

Məhəmməd xan:

- Buyursunlar. - dedi. - Biz birlik ki, Axund ağa İbrahimxəlil xan qardaşımızın ən yaxın və məhrəm, ən sədəqətli adamıdır. Ağanın sözləri bizimçün də qiymətlidir.

İbrahim xan da başının işarəsi ilə razılığını bildirdi.

Axund Mirmöhşün ağa yenə bir-iki dəfə astaca öskürüb:

- Mütəşəkkirəm, - dedi. - İbrahimxəlil xan neçə dəfə Azərbaycan xanlarına təklif etdi ki, gəlin, şərtləri işləyək, xanlıqları birləşdirib vahid Azərbaycan dövləti yaradaq, hətta onu da buyurdu ki, biz də Nadir şah Əfşarın Muğanda çağırdığı kimi bir qurultay çağırırıb bu məsələni orada həll edək. Amma əqil-səlimlə edilmiş bu təklifə qol qoyulmadı. Yoxsa ki, İndi güclü bir orduya malik olardınız. Peyğəmbər əleyhissəlam yüzlərcə yera bölünmüş ərəb qəbilələrini birləşdirməsəydi, İslam dünyası o qədər vüətli qələbələrə nail ola bilməzdi.

Məhəmməd xan:

- Cənab Mirmöhşün ağa, - dedi.- Sizin sözlərinizdə həqiqət var, ancaq indi təqsirkar axtarmaq vaxtı deyil. Rus generalı başımızın üstünü alıb, tabeçilliyimi tələb edir.

Kəlbəli xan:

- İbrahim xan,- dedi.- Sən Fətəli şahla qohum olmusan. Oğlun Əbülfət ağa da hal-hazırda onun sarayında yüksək mənəbdədir. Deyirlər, Baba xan qızını Ağabəyim Ağanın əqil-fərəsətinə valeh olub, hətta dövlət tədbirlərini də onunla məsləhətləşir. Əgər Fətəli şah xanlığımızı saxlamaq şərtilə bizə kömək edərsə, biz də Sisianovun təklifini rədd edərək. Mən rus padşahının cəngindən qurtarmağın başqa bir yolunu görmürəm.

Bu zaman qapı açıldı və xidməti ele eşikəncə elan etdi:

- Gəncə xanı əlahəzrət Cavad xan!

Və Cavad xan, bu adama xas olan cəldliklə içəri daxil oldu.

Xanlar ayağa qalxdı, Cavad xan əvvəlcə İbrahim xanla, sonra Kəlbəli və Məhəmməd xanlarla qucaqlaşdı, Axund Mirmöhşün ağa ilə əl tutuşdu.

İbrahim xan əli ilə yer göstərdi:

- Buyurun.

Xanlar döşəkçələrin üstündə əyləşdi və İbrahim xan Cavad xana müraciətəldi: - "Necəsiniz" soruşmuram, xan cənabları. Xəbər mənə çatıb. General Sisianov Gəncə qalasının təcili təslim olmasını sənədən tələb edir.

Cavad xan acıqla:

- Bəli, tələb edir... - dedi.- Bu, rus padşahlarının həmin siyasətədi ki, davam edir. Yekatrınanın əmri ilə general Zubov Qafqaza yeriyib Dərbəndi mühasirə eləyəndə, mən sizə dedim ki, təcili qoşunlarımızı birləşdirib Dərbəndin köməyinə gedək. Heç kəsdən səs çıxmadı. - Cavad xan bir an nəfəsini dərdi və İbrahim xana baxıb təkrar etdi.- Heç birinizdən səs çıxmadı.

Cavad xan susdu, amma açıq-aydın hiss olunurdu ki, bu ehtiraslı adam özünü güclə saxlayır, içi doludu.

Və bunu, əlbəttə, İbrahim xan da hiss etdi, yüngülcə gülümsəyərek:

- Buyurun, davam edin...- dedi.

Cavad xan sözüne davam etdi:

- Zubov Dərbəndi alandan sonra, mənim qardaşım, ağsaqqalımız İbrahim xan ona hörmətli elçilərlə qiymətli hədiyyələr göndərib rus padşahına ixtlasını bəyan etdi. O hədiyyələrin hesabına, əlli dənə top əldə etmək olardı. İndi da budur, Sisianov ağa təşrif buyurub... Qardaşımız İbrahimxəlil xanın Zubova o cürə ixtlası, o hədiyyələri rus padşahının qeyyumçuluğunu qəbul etmək kimi bir şey idi, bu da Ağaməhəmməd şahla fürsət yaratdı ki, Qarabağa gəlsin, Şuşa kimi bir qalanı alsın. Nə oldu? Yekatrına kömək əlini uzatdı İbrahim xan qardaşımıza? Yox. Qardaşımız da məcbur oldu xanlığı buraxıb Balakənə getsin. Ağa Məhəmməd qətlə yetiriləndən sonra, ağsaqqalımızın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy burada nə fəsadlar törətdi?! Allah vəzir Molla Pənaha rəhmət eləsin, onun da, oğlunun da başını üzdürdü Cıdır düzündə. Amma Yekatrına Molla Pənaha bir əsa hədiyyə etmişdi... Nə isə!.. Allaha min şükür ki, Axund Mirmöhşün ağanın tədbirləri və qoşunbaşı Səday bəyin sədaqətinin və igidliyinin nəticəsində ağsaqqalımız İbrahimxəlil xan yenə Qarabağ taxtına qayıda bildi. Bütün bunlar ki, bu yaxınların söhbətidir, nə üçün bunlar yaddan çıxır?

Araya ağır bir sükut çökdü və o sükutu yenə Cavad xan özü pozdu:

- Məni məzur tutun, ağalar! Mən qızıqıb bəzən lüzumsuz sözlər də deyirəm. Ancaq ağalar.- Cavad xan barmağını yuxarı qaldırdı, - o başımızın üstündəkinin dərghinə and olsun ki, bunların hamısı sizə, o cümlədən əziz qardaşım və ağsaqqalımız İbrahim xana məhəbbətimin ifadəsidir. Əlbəttə, hər birimizin səhvi var və burası da həqiqətdi ki, indi oturub bu səhvlər barədə mübahisəyə başlasaq çox uzun çəkər. Vaxt işə gözləmir. Gəlin, bir dəqiqə belə itirmədən, nə döyüş qüvvələrimiz varsa, birləşdirib Sisianova cavab verək. Mən sizi inandıraram ki, rusun qoşununun köməyi gəlib çıxana qədər biz Sisianovu Dərbənddən də o tərəfə qovub, Azərbaycanın sərhədlərindən xeyli uzaqlaşdırıla bilərik.

Yenə araya ağır sükut çökdü və bu dəfə o sükutu İbrahim xan pozdu:

- Qardaşım Cavad xan mənə ağır ittihamlar verir... Ancaq, ağalar, gəlin, ədalətlə danışaq. Biz, hər cürə silahı, böyük qoşunu, böyük sərvəti olan iki dövlətin

arasındayıq. Bu dövlətlərin ikisinin də küreyi-ərzin xəritəsi miqyasında maraqları var. Mən istəyirdim, çalışırdım ki, millətimiz qırılmasın, xanlığımız viran qalmasın... Mən indi də istəyirəm ki, hər şeyi danışıqlarla, sülhə, tədbir və təmkin ilə qaydasına qoyaq. Ona görə də, indi biz bu iki dövlətdən birinə illizə etməliyik. Çox fikirləşəndən sonra mən bu qərara gəlmişəm ki, biz rus padşahıyla daha tez dil tapıb dost ola bilərik.

Cavad xan heç cürə gizlədə bilmədiyi bir acıqla:

- Nəyə görə?- soruşdu.

İbrahim xan:

- Ona görə ki, - dedi - bütün Azərbaycan torpağına sahib olmaq İran şahlığının çoxdankı arzusudur, son dövrlərin tarixi boyu bu istək gah yerinə yetir, gah da əldən çıxır... Azərbaycan xanlıqları rus padşahına illizə etsə, düşünürəm ki, bir dövlət kimi daha tez istiqlalıyyət ala bilərik...

Cavad xan özünü saxlaya bilmədi və:

- Ağsaqqal,- dedi.- İran padşahlığının dediyin o arzusu ki, var ha, yəni o arzu, o istək Rusiya padşahlığı üçün bu qədər uzaqdır?!

Kəlbəli xan:

- İran şahının özü də türkdü.- dedi.- Bizim adət-ənənələrimiz, dinimiz birdi. Elə güman edirəm ki, biz İrəna, xüsusən Baba xanla daha tez dil tapa bilərik.

Məhəmməd xan başının hərəkəti ilə Kəlbəli xanın sözlərini təsdiq etdi:

- Biz, demək olar ki, bir torpaqda yaşayırıq. Gediş-gəlişimiz var, söz deməyə imkan tapacağıq. Rus padşahlığının paytaxtı ilə bizim aramızda üç min verstə qədər məsafə var. Dinimiz ayrı, dilimiz ayrı...

Cavad xan qızğın halda:

- Ağalar,- dedi.- Mənə qulaq asın! Əgər siz öz xanlıqlarınızın müstəqilliyi, gələcək birləşmiş millil istiqlalıyyət haqqında düşünürsünüzsə, bu, xam xəyaldır! Gəlib torpağımıza kök salan, qalalarımıza hakim olan heç bir dövlət bizi saya salmaz, təzədən bizə istiqlalıyyət verməz! Ona görə də mənim fikrim qətidir: nə rus padşahı, nə də İran şahı! İbrahim xan, bağışla, ancaq deyəcəyəm. Hər gah sənin Rusiyaya meylinin arxasında o fikir gizlənsə ki, Rusiya sənə toxunmayacaq, Fətəli şahla da qohum olduğun üçün, İran şahlığı sənə toxunmayacaq, səhv edirsən, qardaşım! Çox böyük səhv edirsən!

İbrahim xan sərt hərəkətlə ayağa qalxdı:

- Siz uzaq yoldan gəlib yorulmusunuz, qardaşlarım. Buyurun, bir az istirahət eləyin, sonra söhbətimizi davam etdiririk.

15.

Axşam düşürdü.

Və axşamın o düşhadüşündə Şuşa dağları, elə bil, mürgü döyürdü və bu yerlərin sakitliyi də, elə bil, əzəli və əbədi bir sakitlik idi. Hətta xanəndənin uzaqdan gələn səsi də, elə bil, elə bu əzəli və əbədi sakitliyin bir hissəciyi idi.

Xanəndə oxuyurdu:

Gördüm onu mən, söylədim, ey yar, sənə qurban,
Bəlkə yuxudur mən görürəm, sən mənə mehman?
Öpdüm yanağından, qızırb oldu al-əlvan,
Mən yarım, yarım da mənim dərdimə dərman.
Dərdim çoxalıb, dərd dedi, yarım bizə getdi,
Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim, ömrüm necə gəldi, necə getdi...

Otağının pəncərəsindən xanəndənin səsinə qulaq asan Tuba xanım:

- Ağabəyimin sözlərini...- dedi.

16.

İbrahim xan iti addımlarla sarayın dəhlizi ilə gedirdi. Axund Mirmöhsün ağa onun ardınca addımlayırdı.

İbrahim xan gədə-gədə deyirdi:

- Eşitdin də, Mirmöhsün ağa, eşitdin Cavad xanın tənələrini? Eşitdin, mənə necə aşkar məzəmmət edirdi? Biz iki divin pusqusunda dayanıb içinə düşdüyümüz bu tilsimi qan tökməklə sındıra bilmərik. Bizim nicat yolumuz qılıncda deyil, tədbirdədir! Mən nə üçün ürəyim bir parçasını kəsib Tehrana göndərdim? Mən nə üçün o vaxt rus generalı Zubova qiymətli hədiyyələr göndərib rus padşahına öz ixtlasımı bəyan etdim? Nə edəcək Cavad xan? Hə?! Qoşun verin, deyir. Özünü divə yem ələyəcək, vəssalam! Cavan-cavan oğullarını itirmiş analar da yerə göyə lənət oxuyacaq!

Axund Mirmöhsün ağa:

- Təki gələcək nəsillər bizə lənət oxumasın!..- dedi.

İbrahim xan başını çevirib yanpörtü Axund Mirmöhsün ağaya baxdı, nəşə demək istədi, amma demədi, sonra qapını açıb otağa girdi.

Xanlar əyləşib onları gözləyirdi və İbrahim xan içəri girən kimi, yenə ayağa qalxdılar.

İbrahim xan:

- Əziyyət çəkməyin, buyurun, əyləşin,- dedi, özü də dösəkçədə oturdu.- Mən qardaşım Cavad xanın bayaq söylədiyi ittihamlara cavab vermək istəmirəm, ona görə yox ki, onları qəbul edirəm, ona görə ki, artıq burada deyildi ki, mübahisəyə girişmək zamanı deyil, vaxt dayanıb bizi gözləmir və bir də, onsuz da ki, tarix hər şeyi yerbəyer edəcək. Siz düz deyirsiniz, ağalar, vəziyyət mü-rəkkəbdir və getdikcə daha da ağırlaşır. Biz Ağaməhəmməd şahın yaratdığı dəhşətli günlərdən sonra, yenə fəlakətlərə düşər ola bilərik. İndicə aldığımız mə-lumata görə, qızılbaş qoşunu da Naqxçıvan, İrevan və Qarabağ sərhədlərinə doğ-ru irəliləməkdədir.- Hiss olunurdu ki, İbrahim xan əsəblərini güclə sakitləşdirir.- Qardaşım Cavad xan, söz sizin idi. Buyurun, hazırkı vəziyyətdən çıxmaq üçün siz nə təklif edirsiniz?

Cavad xan dedi:

- Əgər siz və ələcə də, heç olmasa Şəki, Şirvan, Bakı xanları - hər bir xan-lıqdan mənə iki min - üç min nəfər atlı versəniz, ha ələyib, Sisianova əlavə kö-mək gəlib çatınca, mən onu aşağı Qafqazdan qovub çıxarırdım.

İbrahim xan:

- Bəs sonra?- soruşdu.- Sonra nə olacaq? Aleksandr padşah o saat öz qoşu-nunun aqibəti ilə barışacaq və susub oturacaq?

Cavad xan aşkar bir qəzəblə:

- Bilmirəm, - dedi.- rus padşahı susacaq, ya nə edəcək?! Lakin bütün dünya görəcək ki, biz də varıq, biz də bir qüvvəyik, bizimlə də hesablaşmaq lazımdır!

İbrahim xan:

- Qardaşım, bunlar hamısı sözdür!- dedi.

Kəlbəli xan:

- Bəs sərhəddimizə gəlib çatan qızılbaş qoşunu ilə neyləyəcəyik?- soruşdu. Məhəmməd xan İbrahim xana baxdı:

- Mən belə məlum edirəm ki, İbrahim xan tamamilə rusa meyillidi. Ancaq mən, məsələ gəlib bu nöqtəyə çatsa, ağalar, bəyan edirəm, İrani tutacağam.

İbrahim xan:

- Qardaşlar,- dedi.- Mən rus padşahlığının himayəsi haqqında danışırdım, Azərbaycanın öz istiqlalıyından əl çəkib, sözsüz rusa tabe olması fikrindən çox uzağam. Mən Aleksandrla səmimi dost olmaq fikrindəyəm.

Cavad xan əvvəlki ötkəmliyi ilə:

- Cənab İbrahim xan!- dedi.- Rus generalları Azərbaycanı işğal edəndən sonra, rus padşahı sənə ilə dostluq mükəlliməsinə girməz! Siz özünüz özünüzü aldadırsız!

İbrahim xan da get-gədə gözgöretməyə sərtləşirdi:

- Mən uşaq deyiləm, Cavad xan! O vaxt general Zubovla da rus taxt-tacı ilə belə bir dostluq barədə danışırdım. O, mənim fikirlərimi nəinki bəyənmişdi, o bu fikirləri alqışlamışdı!

Axund Mirmöhsün ağa yavaşdan öskürdü və İbrahim xan ona baxıb bir az narazılıqla:

- Sözlən var?- soruşdu.

Axund həmişəki kimi aramla:

- Üz istəyirəm ki, siz xan əlahəzrətlərinin məşvərətinə müdaxilə edərim, amma bu gün bu məşvərətdən millətin taleyi asılıdır. Mən uzaq şimalda yaşa-yan rus xalqı haqqında fəna bir söz deyə bilmərəm. Çünki bütün millətləri bir olan Allah yaradıb. Amma rus padşahının Qafqaza və ələcə də Azərbaycana ağır toplarla, yeni əsləhə ilə silahlanmış qoşunla gəlməsi məgər dostluqdan xə-bər verir? Zubov da, Sisianov da ilk növbədə bizim ata-babalarımızın tikdirdik-ləri qalaların açarlarını tələb edirlər, orada qoşunlarını yerləşdirmək istəyirlər. Belə bir dostluğa inanmaq olar? Üz istəyirəm, əlahəzrətlər... Bəlkə də başım-dan böyük danışırdım...

İbrahim xan tərs-tərs Axund Mirmöhsün ağaya baxdı, amma yenə bir söz de-mədi.

Kəlbəli xan:

- Axund ağa düz buyurur...- dedi.

Məhəmməd xan da:

- Mən də Axund ağanın sözlərini doğru hesab edirəm...- dedi.

Cavad xan:

- Yox, ağalar!- dedi.- Mən İbrahim xan, sənə də, xan cənabları, sizlərə də axırıncı dəfə təklif edirəm: təcili surətdə hazır atlılarımızı birləşdirib Sisianovu qovmağa razılıq verirsinizmi? Artıq dərəcədə təvəqqe edirəm, son sözlünüzü deyirsiniz!

İbrahim xan:

- Mən general Sisianovla görüşüb danışmamış heç bir qərara gələ bilmə-rəm.- dedi.

Cavad xan Kəlbəli xana və Məhəmməd xana baxdı.

Onlar bir söz demədi.

Cavad xan cəld hərəkətlə ayağa qalxdı:

- Cənab İbrahim xan! Mən görürəm ki, məsələnin nə qədər ciddi olması nə sizi, nə də bu qardaşlarımızı mənim qədər narahat etmir. Ona görə də mən məclisinizi tərk edirəm və sizi xəbərdar edirəm ki, mən son nəfəsimə qədər rus padşahının qoşunu ilə vuruşacağam. Mən namusumuzu, torpağımızı axırıncı gülləmə qədər müdafiə edəcəyəm!

Və Cavad xan sürətlə otaqdan çıxdı.

17.

1 dekabr 1803-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Tiflisə quşbaşı qar yağdı.

Üstü qarlı dolu ağacların əhatəsində, hər tərəfini qar basmış o bina, o qarlı baxça, ələ bil, dünyanın ən sakit, ən rahat bir guşəsi idi.

Və o binadakı kabinetində knyaz Sisianov general Portnyakinlə üz-üzə da-yanmışdı.

- General Portnyakin! Mən sizə 11 topu olan piyada batalyonu verirəm! 3 es-kadron, əlavə olaraq da 2 kazak yüzlüyü verirəm! Eşidirsinizmi? 2 kazak yüzlü-yü! Və bir əsgər kimi sizdən soruşuram: Cavad xanı məğlub edəcəksinizmi?

General Portnyakin:

- Zat-aliləril!- dedi.- Cavad xanı məğlub etmək üçün, onu öldürmək lazımdır! Knyaz qışqırdı:

- Mən sizdən nə lazım olduğunu soruşmuram! Mən sizdən soruşuram ki, Ca-vad xanı məğlub edəcəksiniz, ya yox?! Mən sizdən Gəncəni tələb edirəm! Gəncənin adı xəritedən silinməlidir! Gəncənin adı yaddaşlardan da silinməlidir!

Yaddaşlarda Gəncə yox, Yelizavetapol qalmalıdır! Həmişəlik, general, eşirdirsizmi, minilliklər boyu... Biz Cavad xana elə divan tutmalıyıq ki, bu yerlərin bütün türk tayfasına dərs olsun! Bütün bu yekəbaş müsəlman ağalarına dərs olsun!

18.

Göydə uçşan qara qarğaların qarılısı get-gedə uzaqlaşdı və bir-birinə dəyən qılıncların, atılan güllələrin, fınxıran atların, hücum eden, nalə çəkən əsgərlərin səsi bütün aləmi başına götürdü.

... Gəncə yaxınlığındakı Quluqobu deyilən çöllükdə Cavad xanın atıları ilə rus qoşunu arasında ölüm-dirim davası gedirdi: süngüyə keçən kim, güllə atan kim, gülləyə tuş gələn kim, atdan yıxılan kim, yıxılan kim, qılınca bıçqın kim, bıçqlan kim...

... Piyada rus zabiti bağırırdı:
- Vperiyod!.. Smert neverim!
Və piyada rus qoşunları irəlilədikcə Cavad xanın atıları onları qılından keçirirdi.

... Topçu rus zabiti bağırırdı:
- Oqon!..
Və hər dəfə rus topu atəş açıdıqca Cavad xanın bir-neçə atlısı yere sərilirdi.
... Cavad xanın oğlu Hüseynqulu ağa çapa-çapa bir-neçə nəfərlə at belində uca bir çinar ağacının altında dayanmış atasının qabağına çapdı:
- Xan ata,- Hüseynqulu ağa qışqırdı.- Topların qabağında dayanmaq olmur! Ehtiyat atıları göndər!

Cavad xan:
- Yox,- dedi.- Bu gün bəsdil Qalaya çəkiləcəyik!
Hüseynqulu ağa yenə çapıb özünü döyüş meydanına çatdırdı və bağıra-bağıra:
- Qalaya!..- dedi.- Hamı qalaya!.. Qalaya!.. Xanın əmridir!.. Qalaya!..
... Və Cavad xanın atıları döyüş meydanından çıxıb Gəncə qalasına tərəf çapmağa başladı.

... Topçu rus zabiti bağırırdı:
- Oqon po neverim!
Toplar geriye çapan atılara atırdı.
- Oqon!
Toplar atırdı...
... General Portnyakin topun, tufəngin səsi səngimmiş döyüş meydanını gəzirdi.

Elə bil ki, yer üzündə qarğa-quzğun qalmamışdı, hamısı Quluqobuya uçub gəlmişdi.
Döyüş meydanı inildəyirdi:
- Su...
- Pomoqite...
- Ölürəm...
- Vodu...
General Portnyakin döyüş meydanını dolaşa-dolaşa dəhşət içində piçıldayırdı:

di:
- Boje!.. Boje!.. Çto mı natvoril?! Prosti nas, qospodil!.. Prostil!..
General Portnyakin piçıldaya-piçıldaya xaç çevirirdi...

19.

Xidmətçi İbrahim xanın otağına girib:
- Sizin çağırışınızla Vanya yüzbaşı əmrə muntəzirdir, xan sağ olsun - dedi.
Bardaş qurub taxçadakı dşəkənin üstündə oturmuş İbrahim xan qarşısında kağız-kuğuzu kənara çəkdi:
- Gəlsin.

Vanya yüzbaşı içəri girdi və kök bədəninə yaraşmayan bir cəldliklə İbrahim xana yaxınlaşıb əlindən öpdü:

- Maşallah, namuxda bədnəzərdən, əlahəzrət, gözümə yaxşı dəydiniz! Çox nigaran idim! Tful Tful - Vanya yüzbaşı əyilib barmağı ilə döşəmənin taxtasını döyəclədi.- Yaxşısızl! Mənim gözüm yoxdu, məzhəb haqqı, ancaq bədnəzərdən uzaq!..

İbrahim xan:
- Otur görüm,- dedi.
Vanya yüzbaşı:
- O-o-o!..- dedi.- Mən qələt eləyəyəm atabaatımla, əlahəzrətin qarşısında oturaram!

İbrahim xan diqqətlə Vanya yüzbaşının gözələrinin içinə baxıb sərt:
- Oturl- dedi.
- Baş üstə!- Vanya yüzbaşı İbrahim xanın qarşısında, elə taxta döşəmənin-çə üstündə çömləlib oturdu.
- Nə var, nə yox, Vanya yüzbaşı? Deyirsən ki, nigaran idin? Nədi ki, camaat nə deyir?

- Camaat nə deyəcək, xan sağ olsun? Camaat sizin qəhrəman atanız Pənah xana rəhmət oxuyur, siz əlahəzrətə də uzun ömür arzulayır.
- Bəs sən niyə nigaran idin?
- Bəs necə nigaran olmayım? Mən nigaran olmayım, bəs kim nigaran olsun? Siz əlahəzrət mənə torpaq verdiz? Verdiz! Məni, mən Banazurlu Vanyanı Vanya yüzbaşı etdiz? Etdiz! Dünya da ki, xarab dünya, bəs mən nigaran olmayım ki, əlahəzrət bu xarab dünyada sıxılır, ya yox? Ruslar ordan pırlayır, qızılbaşlar burdan zühur eləyir, Əbülfət ağa da ki, deyirlər...- Vanya yüzbaşı sözünü yarımçıq kəsib susdu.

- Nə deyirlər? Əbülfət xan nə?
Vanya yüzbaşı cavab verməyə çətinlik çəkirdi.
İbrahim xan qəzəbləndi:
- Mən səni bura ağzına su alıb oturmağa çağırıram?!
Vanya yüzbaşı yerindən qalxmaq istədi.
İbrahim xan əlinin hərəkəti ilə onu saxladı:
- Danış görüm!
- Xan sağ olsun, sizin biza elədiyinizi kim eləyib? Heç kim! Qarabağın Dümü kimi, Tuğ kimi, Xankəndi, Hadrut, Daşaltı kimi səfali yerlərində biza torpaq ayırdız, ev-eşik tikdik, kəndlər saldıq...
- Bunlar məlumdu, Vanya yüzbaşı, mətləbdən danış! Nə deyirlər Əbülfət ağa barədə?

- Elə onu deyirəm ki, xan sağ olsun, mən nə bilirəm, gərəkdir sizə deyəm. Borcumdur... Camaat deyir ki, Əbülfət ağa, allah onun canını sağ ələsin, həmişə kefi kök, damağı da çağ olsun, camaat deyir ki, Əbülfət ağa Fətəli şahla çox yaxınlaşıb...
- Yeni?..

- Yeni siz əlahəzrətin rusa meyindən narazıdır...
Araya sükut çökdü. Nəhayət, İbrahim xan:
- Yaxşı...- dedi və ayağa qalxdı.
Vanya yüzbaşı da vücuduna yaraşmayan bir cəldliklə ayağa sıçradı.
İbrahim xan:

- Mən səni başqa məsələ üçün çağırıram...- dedi.- Bizim bu Axund Mirmöhün ağa barədə nə danışırırsız? Doğrusu, son vaxtlar gözüm ondan su içmir...

- Axunda Mirmöhün ağa?- Vanya yüzbaşı təkrar etdi.- Baş üstə, nə lazımdı, öyrənərəm... Əlahəzrət izn versə, mürəxxəs olaram.
- Deyəsən tələsirsən?
- Sizin sarayınızdan, qohum-əqrabanızdan uzaq, əlahəzrət, ölü yerinə getməliyəm.
- Kimdi rəhmətə gedən?
- Əşşi, bizim bir Petros ağa var idi... Petros Dəlləkyan... Dünən gecə lampanı yandırıb kitab oxuyurmuş yazıq, pəncərədən güllə ilə vurublar...

İbrahim xanın yadına düşdü:

- Hə, səhər mənə dedilər... Guya, düşməncilikdi... Balam, o Petros ki, gecə-gündüz kitab yazan, kitab oxuyan sakit bir adam idi, onunla kimin nə düşmənciliyi?

Vanya yüzbaşı:

- Eh, xan sağ olsun, dünyə avara dünyədi...- dedi.

20.

29 dekabr 1803-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Knyaz Sisianov hərbi məclis çağırmışdı və hisslərini cilovlaya bilməyib heycəncanla danışdı:

- Cavad xan imperiyanın düşmənidir! O sağ qaldıqca, biz nüfuzdan düşürük! Öz şəxsində bütün ətraf xanlara nümunə göstərir ki, təkbaşına rus ordusu ilə müharibə aparır. Bunun axırı yaxşı olmayacaq, general Portnyakin! Mən sizə 11 topu olan batalyon vermişəm! 3 eskadron vermişəm! 2 kazak yüzlüyü vermişəm! İndi o 2 yüzükdən neçə nəfər qalıb? Cəmi 17 nəfər, general, 17 nəfər!

General Portnyakin:

- Zat-alləri,- dedi.- Cavad xan özü üçün əlverişli taktika seçib. Gəncə qalası yeraltı bir labirintdir. Cavad xan gözlənilməz səmtlərdə qaladan çıxır, bir müddət vuruşur, vaxt yetişəndə tamam başqa bir səmtdən təzədən Gəncə qalasına qayıdır.

Sisianov:

- Buna dözmək daha mümkün deyil!- dedi.- Mən Gəncə qalasına təcili... və amansız hücumə başlayıram! Bütün qüvvələri səfərbər edirəm! Gəncə erməniləri bizə sifariş göndərəkədən, bizi hücumə çağırmaqdan bezibləri Biz Qafqazda məskunlaşmış erməniləri özümüzdən narazı sala bilmərik! Onlar bu vəhşi diyarda, bu cavad xanlar arasında bizim yeganə müttəfiqlərimizdir! Hücum! Amansız hücum!

General Portnyakin:

- Gəncə qalası çox möhkəmdir, zat-alləri,- dedi.- Mən artıq sizə məruzə etdim. Gəncə başdan-başa lağımlardır, yeraltı yollardır. Oranı almaq asan olmayacaq!

Knyaz Sisianov:

- Kim asan yol axtarır, kənara çəkilsin, general!- dedi.- Sabah səhər təzədən Gəncəyə hücumə başlayırıq!

Polkovnik Eristavi:

- Zat-alləri, mən təklif edirəm... həttə... həttə xahiş edirəm ki, Cavad xana sonuncu dəfə məktub göndərsiniz.

Sisianov:

- Mən bu Asiya yekəxanasına nə qədər məktub göndərə bilərəm?- soruşdu.
- O məktubların tonu çox sərt olur...
- Mən Cavad xana məhəbbət məktubu yazmalıyam? Hə, polkovnik Eristavi?
- Cavad xan, hər halda hökmdardır... Qacar kimi bir nəsiədən çıxıb...

General Portnyakin:

- Mən də polkovnikin təklifinə tərəfdaram, zat-alləri...- dedi.

Sisianov:

- Yaxşı!- dedi.- Mən sonuncu dəfə ona məktub göndərirəm ki, Gəncə qalasını təslim etsin. Sonuncu dəfə! Təslim şərtlərini qəbul etmək üçün ona iki gün vaxt verirəm! - Knyaz get-gedə daha artıq əsəbiləşirdi.- Gəncə böyük Rusiya imperiyasının tərkib hissəsidir, bir əyalətidir, başqa yer deyil!

21.

Cıdır düzündə gözəl bir gün çıxmışdı və gözəl də bir sakitlik var idi. İbrahim xan at belində aramla addımlayırdı, bir az arxadan isə iyirmi-iyirmi beş atlı gəlirdi.

Uzaqdan onlara tərəf çapan bir atlı göründü.

Xanın atlıları əvvəlcə narahat oldu, sonra yaqın ki, atlını atından tanıdılar.

Kimse:

- Saday bəydi...- dedi.

Və Saday bəy ağ atı çapıb atlılara çatdı.

Atlılardan biri - bizim tanıdığımız xidmətçi irəli sürüb İbrahim xana yaxınlaşdı:

- Əlahəzrət, qoşunbaşı Saday bəy hüzurunuza buyurmaq istəyir.

İbrahim xan:

- Gəlsin.- dedi.

Xidmətçi geri sürdü, sonra Saday bəy ağ atı irəli sürüb baş əydi və İbrahim xanla qoşa addımladı.

İbrahim xan:

- Nə olub, qoşunbaşı?- soruşdu.- Çox amansız çapırdın...

- Xan sağ olsun, rusların böyük generalı Sisianov Gəncə qapısının açarını, Cavad xanın da rus padşahına təbə olmasını tələb edib. İki gün möhlət verib.

İbrahim xan bir müddət heç nə demədi, sonra soruşdu:

- Bəs sən nə deyirsən?

- Biz nə isə etməliyik, əlahəzrət...

- Nə?

- Biz Cavad xanı rus divinin qabağında tək qoya bilmərik!

- Onunla birlikdə o divə yem olmalıyıq biz? Hə?! - İbrahim xan qəzəblə qoşunbaşının üstünə çıxmırdı.- Sən iki min atlı ilə rus toplarının qabağında nə edə-cəksən? Yaxşı, beş gün qarşılarını kəsdin, bir ay qarşılarını kəsdin, sonra? Sonra nə olacaq?- İbrahim xan susdu, sonra nisbətən sakit halda:- Saday,- dedi.- mən qoşunu mənasız qırğına göndərə bilmərəm, başa düş...

Saday bəy sərt hərəkətlə cilovu çəkdi və ağ at fırxırk kişnəyərək şahə qalxdı. Saday bəy:

- Əlahəzrət!- qışqırdı.- Qoşunbaşı Saday bəyi yaddan çıxarın!

Arxadakı atlılar narahatlıqla dərhal irəli çapdılar və İbrahim xanla Saday bəyi əhatəyə aldılar.

İbrahim xan:

- Sən fərarilik edirsən?- qışqırdı.

Saday bəy:

- Qoy bunun adı fərarilik olsun! Mən könüllülərlə Cavad bəyə köməyə gedirəm.- dedi.

İbrahim xan eyni qızğınlıqla:

- Sən ölümə gedirsən!- qışqırdı.

- Olsun, xan! Əlvida!..

Və Saday bəy ağ atı çapanda İbrahim xan onun ardınca yana-yana sidq-ürəkdən pıçıldadı:

- Axmaq... Axmaq uşaq...

Saday bəy çapıb dağlara tərəf uzaqlaşdı və Cıdır düzündən çıxanda bir də ağ atlı şahə qaldırıb var gücü ilə bağdı:

- Əlvida, xan qızı!..

Dağlardan başqa bu sözləri eşidən olmadı...

22.

30 dekabr 1803-cü il. Gəncə.

Ay işığında, Cavad bəy başda olmaqla, bir dəstə adam Gəncə qalasının bürclərini gəzirdi.

Cavad xan soruşdu:

- Kərbəlayı Sadıq, nə deyirsən? Qala rus toplarına dözəcəkmiz?

Yaşlı bir adam olan Kərbəlayı Sadıq:

- Xan sağ olsun,- dedi.- Bütün təmir işləri sona yetib. Bütün lazımi tədbirləri görmüşük. Lağımlar da, yeraltı keçidlər də hazırdır.

Cavad xan:

- Söhbət 24 rus topundan gedir, Kərbəlayı Sadiq!- dedi.- Rusun 24 topu müqabilində mənim ümidim o lağımrlara, o yeraltı yollaradır ki, qəflətən onların üstünə həmlə edək, tez də geri qayıda bilək.

- Buyruğunuza rəğmən, hər şeyi etmişik, xan sağ olsun. İnşallah, hər şey uğurlu olar!

Ətrafdakı adamlar da cani-dildən xeyir dilədi:

- İnşallah!..

- İnşallah-amin!..

- İnşallah!..

23.

1803-cü il. Tiflis. Sərdar İqamətəgahi.

Knyaz Sisianov iş otağında böyük yazı mizinin arxasında oturub işləyirdi.

Yavər içəri girdi:

- Zət-aliləri, Aşot Karapetyan adlı bu adam yenə sizin qəbulunuza gəlməyi təkid edir.

- Dünən dedim ki, göndərin, polkovnik Koryagin onu qəbul etsin. Mənim vaxtım yoxdur, kapitan! Bir də ki, Pavel Mixayloviç ermənilərin dilini yaxşı bilir!..

Yavər:

- Üzr istəyirəm, zət-aliləri.- dedi.- Getmir. Üç gündür ki, sizinlə şəxsən görüşməyə çalışır. Deyir ki, xüsusi olaraq bu görüş üçün Tehrandan qeyri-leqal Tiflisə gəlmişəm. Deyir ki, son dərəcə əhəmiyyətli məsələdir.

Knyaz Sisianov qarşısındakı kağızları könülsüz halda kənara itələyib:

- Yaxşı, buraxın gəlsin.- dedi.

Yavər çıxdı və bir neçə andan sonra Aşot Karapetyan otağa daxil oldu.

- Zət-aliləri, nəhayət ki, məni qəbul etdiyiniz üçün təşəkkürümü bildirirəm.

- Oturun, cənab Karapetyan. Xahiş edirəm, birbaşa mətləbə keçəsiniz. Mənim vaxtım çox azdır.

- Mənim də vaxtım azdır, zət-aliləri.- Karapetyan əlini surtukunun yaxasından içəri saldı və bir dəstə kağız çıxardı.- Mən bunları şəxsən sizə təqdim etmək üçün üç gündür gözləyirəm.

Knyaz Sisianov açıq sezişən bir rixşəndlə o bir dəstə kağıza baxdı:

- Bunlar nədir? Yenə erməni qardaşlarınızın cürbəcür xahişnamələridir?

Aşot Karapetyan başını dik tutub:

- Xeyr, knyaz!- dedi.

- Bəs nədir?

Aşot Karapetyan sözləri bir-bir dəqiq tələffüz edərək:

- Bunlar Gəncə qalasının bütün lağımrlarının, oradakı yeraltı yolların, gizli kəhrizlərin, gizli ərzaq və silah anbarlarının xəritəsidir. - dedi.- Bunu Gəncədə yaşayan erməni qardaşlarımız bizə çatdırıb.

Knyaz Sisianov bir anın içində bütün vücudunu bürümüş həyəcanı gizlətməyə çalışaraq kağızları aləb mizin üstünə qoydu və soruşdu:

- Bəs nə üçün onlar bunu mənim özümə çatdırmayıblar?

- Onlar Cavad xanla müttəfiqliyə söz veriblər. Cavad xandan ehtiyat edirlər, Tiflisə gələ bilmirlər.

- Onlar Cavad xandan qorxur, ancaq siz Fətəli şahdan qorxmursunuz?

- Söhbət millətin taleyindən gedəndə, onlar da qorxmur, biz də qorxmuruq, zət-aliləri. Biz bilirik ki, arxamızda Rusiyanın ikibaşlı qartalı dayanıb!

- Siz şiri-xursid haqqında da bu sözləri deyirsiniz?

- Lazım olanda, bəlkə də deyirik. Lazım olduğu üçün deyirik.

- Mən nə bilim ki, siz indi də ikibaşlı qartal haqqında bu sözləri lazım olduğu üçün demirsiniz?

- Bunu tarix sizə göstərəcək, zət-aliləri.

Knyaz Sisianov güldü:

- Mənim tarixi gözləməyə vaxtım yoxdur, cənab Karapetyan!..

- Ona görə də, sübut sizin mizinin üstündədir, knyaz!

24.

1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə. Gəncə qalası.

Gəncə uğrunda vuruş gedirdi.

... Gəncə qalasını mühasirəyə almış rus qoşunları toplardan qala divarlarını atəşə tutmuşdu.

... Gəncəlilər qalanın bürclərindən tüfənglə soldatları nişan alıb atırdı, yapınları əyinlərindən çıxarıb neftə bulayırdı və od vurub qaladan soldatların başına yağdırırdı.

... Bir-neçə zabitin əhatəsində atın belində oturmuş general Sisianov durbinə Gəncə qalasına baxırdı.

... Rus topçu zabitinin bağırtsı o ah-nalənin, o gurultunun, haray-həşirin içində güclə eşidilirdi:

- Oqon!.. Oqon!..

... Cavad xan tez-tez barıdan dışara baxırdı, sürətlə addımlayaraq bürçdən-bürçə keçirdi, adamlarından tüfəngi dartıb, alıb sinəsinə sıxırdı, barıdan boylanıb nişan alırdı, atırdı:

- Düşməni ayağı Gəncəyə dəyməyəcək!- deyirdi. - Haydi, igidlərim!..- deyirdi.- Qeyret vaxtıdır!..

... Bu vaxt Kərbəlayı Sadiq tənəffəs qalanın yuxarisına qalxdı:

- Xan!.. Xan!..- qışqırdı.- Ruslar yeraltı yollarla, lağımrlarla şəhərə girir!

Cavad xan:

- Bizə satıblar!..- bağırdı.- İcimizdən satıblar bizi!..

... Soldatlar qala divarlarının ətrafında yeraltı yolların, lağımrların üstünü açırdı və zabitlərin:

- Vperydı!..- qışqırıqları altında şəhərə girirdi.

... Hüseynqulu ağa bürclərdən birinin aşağısında qılıncını sağa-sola işlədib, qalanın üstünə çıxmaq istəyən soldatları irəli buraxmırdı.

... Şəhərin qalaətrafı küçələrində qılıncların, süngülərin, güllələrin savaşı gedirdi.

... Cavad xan əlinə qılinc alıb qalanın üstündə soldatlarla vuruşurdu.

... General Sisianov durbinə Gəncə qalasına baxırdı.

... Bu vaxt Saday bəy başda olmaqla bir dəstə atlı çapıb özünü yetirdi və soldatlara hücum çəkdi.

... Rus topçu zabiti:

- Oqon!..- qışqırdı.

Toplar qala divarlarını uçururdu.

... Vuruşa-vuruşa qalaya doğru irəliləmək istəyən Saday bəyin dəstəsi güllənin, mermilərin qarşısında get-gedə seyrəlirdi.

... Cavad xan:

- Hüseynqulu hardadır?- qışqırdı.

- Sol bürçdə vuruşurlar!- dedilər.- Hüseynqulu ağa möhkəm dayanıb!- dedilər.

... Kərbəlayı Sadiq haray qopardı:

- Rus bütün lağımrların, keçidlərin ağzını açırdı!.. Hamısının yerini bilir!..

... General Sisianov qışqırdı:

- Gəncədən bir adam da çıxa bilməsin!

... Rus zabitinin tüfəngin tetiyini basması ilə sinəsindən vurulmuş ağ atın kişənəyib şahə qalxması və yerə sərilməsi bir oldu.

Saday bəy gözləri bərəli yerə sərilmiş ağ atın altından çıxıb vuruşmağa sıçradı və yerə düşmüş qılıncını götürüb indicə tüfəng atan zabitin üstünə cumdu.

Zabitin ikinci gülləsi Saday bəyin sinəsini deşdi və Saday bəy bir an dayanmadı, sonra sənədləyib üzüqoylu zabitin ayaqlarının altında yerə sərilirdi.

Zabit ayağı ilə Saday bəyin başını kənara itələdi:

- Axmaq müsəlman,- dedi.- qılincə tüfəngin üstünə gəlir.

... Qan-ter içində vuruşan Cavad xan Kərbəlayı Sadiğı gördü. Kərbəlayı Sadiğın da əlinde qılinc var idi.

Cavad xan acı bir heyətlə:

- Kərbəlayi Sadiq, sən də vuruşursan?- soruşdu.

Kərbəlayi Sadiq:

- Bu bürcün mənamən mənəm.- dedi.- Rus mənim meyidimin üstündən bu bürcü ala bilər!

... Hüseyinqlu ağa qılınıc növbəti dəfə başının üstünə qaldıranda qarşıdakı soldatın süngüsü onun sinəsini deşdi. Hüseyinqlu ağa bir an yerində dondu. Soldat süngünü daha da dərinə soxub, geri dartdı. Hüseyinqlu ağa arxası üstə yığıldı, gözləri göyə zilləndi, dodaqlarının kənarından qan süzülürdü və oğlan piçildadı:

- Atam sizdən mənim intiqamımı alacaq...

... General Sisianov:

- Toplar ara verməsin!..- qışqırdı.

... Soldat Kərbəlayi Sadiqın qılınıc həmləsini tufənginin süngüsü ilə dəf etdi və bir göz qırpmasında süngünü altından yuxarı kişinin boğazına soxdu.

Kərbəlayi Sadiq yığıldı və soldat onun üstündən addımlayıb:

- Starıy çort!..- dedi və Kərbəlayi Sadiqın boğazından qan axan donmuş si-fətinə tūpürdü.

... Və əlində qılınıc irəli atılmaq istəyən Cavad xan güllə ilə sinəsindən vuruldu, qılınıc əlindən düşdü və xan son nəfəsində:

- Bayrağı ver!.. Bayrağı ver!..- qışqırdı, bayraqların uzatdığı bayrağın dəstəyindən tutub küreyi bürcün divarını sıyıra-sıyıra yerə çökdü.- Hüseyinqlu sizdən mənim intiqamımı alacaq...- piçildadı və Cavad xanın da gözləri dondu.

... Soldatlar artıq Gəncə qalasına doluşmuşdu.

Gəncə qalası alındı.

25.

3 yanvar 1804-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Sübh tezdən knyaz Sisianov başda olmaqla bir dəstə rus hərbiçisi Tiflisin hələ yuxudan oyanmamış boş küçələri ilə iqamətgaha doğru çapırdı.

Atıllar iqamətgahın həyətinə girdi və Sisianov atın belindən yerə sıçrayıb:

- Şampan!..- qışqırdı.- Şampan!..

... Xidmətçilər qədəhlərə şampan süzdü.

Knyaz Sisianov qədəhini yuxarı qaldırıb:

- Cənablar!- dedi.- Bunu qaldıra qədi yeni və əbədi rus şəhəri Yelizavetapolun şərəfinə!- Və qədəhi sonuncu damlasınacan başına çəkdi.- Nəhayət ki, Gəncəni,- bir an ara verib güldü.- keçmiş Gəncəni aldıq! Cavad xan da, oğlu Hüseyinqlu ağa da it kimi gəbərdi!

General Portnyakin indicə içib boşaltdığı qədəhi xidmətçinin uzatdığı siniyə qoyub:

- Zat-aliləri, onlar qəhrəman kimi həlak oldu!- dedi.-Düşmənlərsə olsalar da, biz igidliyin qiymətini verməyi bacarmalıyıq!..

Knyaz Sisianov sərt bir ötkəmliklə:

- Onlar it kimi gəbərdi, general!- dedi.- Gəncə bizim olmalıydı, bizim də oldu! Qarabağ da bizim olacaq! İrəvan xanlığı da, Bakı xanlığı da, o biriləri də bizim olacaq! Bütün Gürcüstan da artıq bizimidir!

Knyazın ötkəmliyi general Portnyakinin açıq-aşkar xoşuna gəlmədi və o:

- Bizim?- soruşdu.

Knyaz:

- Bəli, bizim!- dedi.

General Portnyakin içəridən axıb gələn və bu dəm heç gizlətməyə də cəhd etmədiyi bir rus kını və kinayəsi ilə:

- Siz kimsiz ki?- soruşdu.- Gürcü knyazı Sisişvili, yoxsa rus generalı Sisianov?

Knyaz Sisianov düz generalın qarşısına gəldi və onun gözlərinin içinə baxa-baxa:

- Mən rus əsilli general Portnyakinin komandiriyəm!- dedi.- Bildiz, general, mən kiməm?

General Portnyakin susdu.

Knyaz Sisianov:

- Və bunu heç vaxt yadınızdan çıxarmayın! Hətta çoxlu şampan içəndə də!

İKİNCİ HİSSƏ

1.

İbrahimxəlil xan bağçada kiçik uşaqları - Abbasqulu ağa, Gövhər ağa, Hacı Hacan ağa, Səltənət bəyim, Əli ağa ilə oynayırdı.

Abbasqulu ağa:

- Kəndçi ilə öküzü oynayaq!- qışqırdı.- Kəndçi ilə öküzü!..

İbrahim xan:

- Yaxşı...- dedi.- Mən kəndçi!

Gövhər ağa:

- Mən də öküz!..- qışqırdı.

İbrahim xan güldü:

- Ay qız,- dedi.- sənən öküz olar?! Qız nədi, öküz nədi?!

Abbasqulu ağa:

- Öküz mənəm!- dedi.

İbrahim xan:

- Yaxşı, mən oldum kəndçi!- deyib, səsinə dəyişdi və Abbasqulu ağaya müraciətə kəndlinin sözlərini söylədi:

*Sarı öküz, sənən bunu diləyim,
Bir günlüyü tamam gerek əkəsən...
İstəmirəm axşamədək çəkəsən,
El töhmətin üstümüzə tökəsən...*

Abbasqulu ağa baş barmaqlarını buynuz kimi gicgahından qaldıraraq səsinə dəyişib öküzün sözlərini söylədi:

*Sən havaxtda mənim gördün işimi?
Qoymayırsan dinc saxlayım başımı...
Qoyundan, keçidən ver yoldaşımı,
Gör, mən onlar ilə necə çəkərəm!..*

Uşaqlar da haray-həşirə oyunu qızıdırırdı...

2.

Tehranda şah sarayının qadınlara məxsus hissəsində, kiçik bir bağçada o gözəl fəvvarənin şiriltisi çay şiriltisinə bənzəyirdi, amma çay deyildi və kim bilir, o fəvvarənin kənarında oturub gözlərini uzaq bir nöqtəyə zilləmiş Ağabəyim Ağa suyun o səsinə qulaq asa-asa bəlkə elə bu barədə fikirləşirdi?

Xacə baxçaya daxil olub:

- Gəl, ağa.- dedi.

Əbülfət ağa xacənin ardınca bağçaya girdi:

- Məni nə münasibətilə çağırırsan, Ağabəyim?- soruşdu.

Xacə susepəni əlinə alıb bağçadakı gülləri sulamaq istədi.

Ağabəyim Ağa qaradaşının sualına cavab verməzdən əvvəl:

- Gülləri mən sulamışam, xacə - dedi.- Sən gedə bilərsən.

Xacə tərəddüd etdi:

- Şahbanu...

Ağabəyim Ağa səsinə bir az da ucaldıb təkrar etdi:

- Sən gedə bilərsən!- dedi.

Xacənin uzaq Qarabağdan gəlmiş bu bacı ilə qardaşı bağçada tək qoymaqdan başqa çarəsi qalmadı.

Yalnız xaca bağçadan çıxdıqdan sonra Ağabəyim Ağa soruşdu:

- Deyirlər, Qarabağa gedirsən?

Əbülfət ağa:

- Hə,- dedi.- Onsuz da gəlib sənə xudahafizləşəcəkdin.

- Ele bil, gözlərini məndən gizlətmək istəyirsən?

- Niyə?

- Səbəbini sən bilməlisən...

- Mənim ürəyim tər-təmizdi, Ağabəyim.

- Bəs deyirlər, Qarabağa beş yüz seçmə atlı ilə gedirsən?

- Bəli. Şahımız ilə məsləhətləşdik və belə qərara gəldik.

Ağabəyim Ağa qardaşının sözünü təkrar etdi:

- "Şahımızla..."- sonra dedi: - Deməli, xan atamızın üstünə qoşun çəkirsən?

- Xeyr, mən xan atamızın üstünə qoşun çəkmirəm. Mən istəmirəm ki, o özünü də, bütün Qarabağı da məhv etsin. Xan atamız kafirlərlə danışığa başlayıb. İran kimi bir müsəlman dövlətinə arxa çevirib, dinsiz kafirlərlə bir olmaq istəyir. Belə müsəlmanlıq olmaz. İslam hümməti belə bir iş tutmamalıdır! Allah bunu bizə başıslamaz və bütün millətimizi zəill eləyər!

- Sən millətin dərini çəkirsən?

- Bəs mən millətin dərini çəkməsəm, kim çəkməli?! Gördün, Allah Cavad xana necə cəza verdi? Öz müsəlman qardaşlarıyla — qızılbaş ordusuyla birləşib kafirləri torpağımızdan qovmaq əvəzinə, bu boyda Fətəli şahımıza arxa çevirdi, təkbaşına kafirlərlə vuruşdu, axırı da o cürə pis qurtardı!.. Saday bəy də o cürə...- Əbülfət ağa bir an susdu, sonra davam etdi.- Xan atamız Cavad xandan da o tərəfə gedir, kafirlə danışığa başlayır. Bu, şeytan tilsimidi, mən bu tilsimi qırmağa gedirəm.

Ağabəyim Ağa dodaqları əsə-əsə:

- Əbülfət...- pıçıldadı.- Əbülfət...- Və birdən-birə çilgünlüqlə dedi:- Sən millətin dərini çəkirsən, yoxsa Qarabağ taxtının dərini?- Sonra da bərkəndən qışqırdı.- Get!.. Get!.. Mən heç kimi görmək istəmirəm!..

Və Ağabəyim Ağa üreyinin dərinindən axıb gələn bir hönkürtü ilə ağladı.

3.

Xidmətçi içəri girib dedi:

- Vanya yüzbaşı hüzurunuza təşrifinə izn istəyir.

Mitəkkəyə söykənərək döşəkçənin üstündə yanpörtü oturub kağızlara baxan İbrahim xan dikəlib:

- Gəlsin.- dedi.

Vanya yüzbaşı içəri girən kimi, yenə ağır vücuduna yaraşmayan bir cəldliklə irəli yerişib İbrahim xanın əlindən öpdü, amma bu dəfə xan ona oturmaq təklif etmədi.

- Nə var, Vanya yüzbaşı, nə xəbər gəlmisən?

- Nə xəbər yoxdu ki, əlahəzrət? Dünya qaynar qazandı, içindəki də pıqqapıq qaynayır. Allah sizin canınızı sağ ələsin, bizə göstərdiyiniz iltifat...

İbrahim xan onun sözünü kəsdi:

- Mətləbə keç, yüzbaşı. Mənim vaxtım yoxdu.

- Vaxt neyləsin? Bu vürhüvə vaxt tab gətirər. O, sizsiniz ki, əlahəzrət, bu qədər işin öhdəsindən...

- Dedim, mətləbə keç, kişi! Vaxtımı alma!

- Fətəli şahın əlli minlik qoşunu gəlib Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının lap sərhəddinə dərənib. Bunu bilirsiniz. Deyirlər, bu gün-sabah sərhəddi keçəcək...

- Sonra?

- Məzhəb haqqı, sonrasını deməyə cəsəretim çatmır...

İbrahim xan yenə nəşə bəd bir xəbər hiss edib ayağa qalxdı və hirsli:

- Mütrüblük eləmə, kişi! - dedi.- Səndə nə vaxt cəsəret olub ki, İndi də çatırsın?.. De, görüm, nə xəbərdir?

- Oğlunuz Əbülfət ağanın başçılığı ilə şahın beş yüz seçmə atlısı Qarabağa gəlməyə hazırlıq görür...

- Nə? Nə dedin?!- İbrahim xan özündən çıxıb Vanya yüzbaşının yaxasından yapışdı: - Sən hardan bilirsən bunu?

- Əlahəzrət, indiyədək olub ki, mənim gətirdiyim xəbər yalan çıxsın?

İbrahim xan əlini yüzbaşının yaxasından çəkdi.

Vanya yüzbaşı:

- Xan sağ olsun, Əbülfət ağa qoşunla Qarabulağı keçib Tuğ kəndinə üz tuta- caq.

İbrahim xan:

- Əgər bu söhbət olubsa, Tehran sarayının bağlı qapıları arxasında olub. - dedi.- Bunu sən hardan öyrənmişən?

- Saraylarda da divarın qulağı olur...

- Yaxşı, gedə bilirsən...

Vanya yüzbaşı yerindən tərpənmədi.

İbrahim xan tərs-tərs yüzbaşıya baxdı:

- Nədi, yenə bayquş xəbəri var?- soruşdu.

- Mənə tapşırığınız var idi, əlahəzrət...

İbrahim xanın, ələ bil, fikri özündə deyildi:

- Nə tapşırıq?

- Axund Mirmöhşün ağa barədə...

- Hə, nə oldu?

- Oturub-durub Əbülfət ağanı tərifiyləyir...

İbrahim xan bu dəfə tamam özündən çıxdı və bağıra-bağıra Vanya yüzbaşını yaxasından yapışdırıb qapıya tərəf itələdi:

- Nə olsun? Bəyəm Əbülfət ağanı tərifiyləmək olmaz?! Yaxşı eləyir, tərifiyləyir!.. Erməni diğası!.. Rədd ol!.. Rədd ol burdan!..

4.

Mayor Lisaneviç, daha iki rus zabiti və onları müşayiət edən yerli bəy atlarının belində Xankəndindən Şuşaya doğru qalxırdı.

... Yaşıl bir yamacdan keçəndə, mayor Lisaneviç, görünür, daha özünü saxlaya bilmədi, atı alt tərəfi sıldırım qayalıq olan yamacın lap kənarına sürdü və orada sinə dolusu bir nəfəs alıb ətrafa baxdı.

Bütün ətraf Şuşa dağları idi.

Sonra mayor boylanıb aşağıdakı dərin uçurumlu yarğana baxdı və yenə sinə dolusu nəfəs aldı:

- Qafqazda şeytani bir gözəllik var...- dedi.- Bunu sözlə ifadə etmək mümkün deyil... Bunu rus şairləri yazacaqlar...

Rus zabitlərindən biri arxadan qışqırdı:

- Ehtiyatlı olun, cənab mayor! Uçuruma düşə bilərsiniz!..

Mayor Lisaneviç:

- Uçurumdan qorxan adamın Qafqazda nə işi var?!- dedi və elə o uçurumun başındaca atını şahə qaldırdı, sonra sürətlə geriye çapıb Şuşaya qalxan yola çıxdı və eləcə çapa-çapa da yoxuş yuxarı getdi.

5.

Aşot Karapetyanın mindiyi fayton Tehranin küçələri ilə gəlirdi.

Fayton böyük bir binanın darvazası ağızında dayandı. Aşot Karapetyan faytondan düşüb, darvazanın qarşısındakı gözetçiyə:

- Ağayi Pırqulu xan məni gözləyir!- dedi.

... Aşot Karapetyan içəri girəndə Pırqulu xan döşəkçədə bardaşqurma oturub, qarşısındakı alçaq mizin üstünə yığılmış bir qalaq kağıza baxırdı və Karapetyanı gören kim:

- Nə oldu, ağayi-Karapetyan, təzə siyahıları gətirdin?- soruşdu.

- Gətirmişəm, ağayı-Pirqulu xan.- Aşot Karapetyan əlindəki kağızları Pirqulu xana uzatdı və yalnız bundan sonra:- Salam-əleyküm.- dedi.
 - Əleykümə-salam. Vallah, ağayı-Karapetyan, indi salam verib, salam almağa da macal qalmayıb- dedi.- Hamısı bir yerdə neçə erməni ailəsi oldu?
 - 750 erməni ailəsi Marağa tərəfdəndir, 342 ailə Şirazdandır, 433 ailə Həmədandan, 126 ailə də Tehranin özündəndir. Hamısı da könüllü razılıq vermiş ailələrdir, ağayı-Pirqulu xan. Əvvəl sizə verdiyim siyahı ilə birlikdə düz 6582 erməni ailəsi edir.- Aşot Karapetyan bir daha təkrar etdi.- 6582 ailə!
 - Bu birinci mərhələdi ha, baba!..
 - Bəli, ağayı-Pirqulu xan. Yeni siyahılar hazırlanmaq üzrədir.
 Pirqulu xan:
 - Xeyli xub! Xeyli xub, ağayı Karapetyan.- dedi.- Qibleyi-ələm çox tələsdirirl!..

6.

Axund Mirmöhsün ağa içəri daxil olanda İbrahim xan pəncərənin qarşısında dayanmışdı.

İbrahim xan ona sarı çönmədən:
 - Axund,- dedi.- mən təfərrüatına varmıram, amma bu gündən sənin ayağın mənim sarayına dəyməyəcək! Sən Şuşaya da gəlməyəcəksən! Sən arana düşəcəksən, bundan sonra Qarabulağın Saracıq obasında yaşayacaqsan! Sən o obadan bir addım da kənara ayaq atmayacaqsan! - Xan gözlərini pəncərədən ayırıb sərt hərəkətlə başını çevirdi və Axund Mirmöhsün ağaya baxdı.- Get və Allahına şükür et ki, sənin başın Molla Pənahnın başı kimi, bədəninəndən üzülür. Mən bu barədə artıq danışmaq istəmirəm!.. Get və ibadət et, bəlkə günahlarını yuya bildin!

Axund Mirmöhsün ağa:
 - Mən onsuz da hər gün ibadətlə məşğulam...- dedi.- Hər bir insanın günahı var. Göndərdiyin sürgündə də, inşallah, ibadətlə məşğul olacağam. Ancaq... İbrahim xan:
 - Nə ancaq? Nə ancaq?- deyə onun sözünü kəsdi.
 Axunda Mirmöhsün ağa:
 - Ancaq siz kimlə qalacaqsız, əlahəzrət?- dedi və otaqdan çıxdı.

7.

Xan sarayının həyəti qaynayırdı. Bir tərəfdə kabab bişirdi, bir tərəfdə ocağın üstündə böyük qazan qaynayırdı, bir tərəfdə hind quşu, toyuq, turac yonulurdu... Xanəndənin zilə çəkdiyi "Qarabağ şikəstəsi"nin səsi həyələ yayılmışdı:

*Əzizinəm, Qarabağ,
 Şəki, Şirvan, Qarabağ...
 Tehran cənnət də olsa,
 Yaddan çıxmaq Qarabağ...*

Toyuq yolan arvadlardan biri:
 - Allah Aqabəyim Ağanın ömrünü uzun eləsin, gör də, gör, nə sözlər yazıb?! Gör, o bədbəxt nə çəkir də, qürbətdə!..- dedi və doluxsundu.
 O biri arvad:
 - Az-z-z, sənin niyə gözün dolur? - dedi.- Xanımlar şah saraylarında kefa baxır, sən də burda zırıldayırsan?
 Doluxsunmuş arvad:
 - Allah belə kefi kəssin!- dedi və qolu ilə gözünü sildi.
 ... Qonaq otağında salınmış süfrənin arxasında isə bir-neçə əsəbəsi ilə İbrahim xan, mayor Lisaneviç, onunla birlikdə gələn rus zabıtları əyləşmişdi.
 Süfrənin üstünə cürbəcür meyvələr, yeməklər, şərbət, ayran düzülüşdü.
 Danışığı mayoru müşaiyət edən azərbaycanlı bəy tərcümə edirdi.

İbrahim xan:
 - Mayor cənabları,- dedi.- mən sizin haqqınızda xoş sözlər eşitmişəm. Sizi görməyimə çox şadam. Mən eşidəndə ki, zat-alləri cənab Sisianov öz şəxsi nümayəndəsi kimi, mənimlə ilkin danışıqlar üçün cənabınızı göndərir, xeyli məmnun oldum.
 Mayor Lisaneviç razılıqla:
 - Əlahəzrət imperator Aleksandrın təbəələri, o cümlədən mən də sizin haqqınızda çox eşitmişik və Qarabağın müdrik bir hakimi kimi sizə böyük hörmətimiz var. Sisianov cənabları mənə şəraf verərək tapşırıb ki, əlahəzrət imperatorun şəxsi hədiyyəsini sizə təqdim edim.
 Mayor Lisaneviç və onunla gəlmiş rus zabıtları ayağa qalxdı. Zabıtlardan biri kənardakı mizin üstündən o hədiyyəni götürüb mayora verdi və mayor ehtiyatla hədiyyəni açdı.
 Bu - imperator I Aleksandrın qiymətli çərçivə içində böyük portreti idi. İbrahim xan bir an o portretə baxdı, sonra ayağa qalxdı, dərhal əyanlar da ayağa qalxdı və İbrahim xan dedi:
 - Bu qiymətli ərməğan həmişə mənimlə və mənim nəslimlə bir yerdə olacaq. Portreti mayordan alıb bir də baxdı, sonra yanında dayanmış əyana verdi.
 Əyan portreti aparıb divar dibindəki yorğan-döşək dolabının üstündə dikəltdi və o an, elə bil, I Aleksandr Şuşada, Qarabağ xanının sarayındakı bu məclisi cismən diqqətlə izləyirdi.
 ... Xidmətçilər qonaq otağına girib-çıxırdı, təzə-təzə yeməklər gətirirdilər, boşalmış qabları aparırdılar və məclis əhli yeyə-yeyə söhbət gedirdi.
 Mayor Lisaneviç:
 - Hörmətli xan,- dedi.- mən əminəm ki, sizinlə danışıqlarımızın axırı müsbət qurtaracaq, ancaq bundan asılı olmayaraq, xahiş edirəm ki, bir cəhət həmişə sizin xatirənizdə olsun: harada olmağımdan asılı olmayaraq, mənim simamda sizin həqiqi dostunuz var! Bu sözləri sizə mən deyirəm, rus zabiti Lisaneviç!
 İbrahim xan həqiqətən məmnun idi:
 - Bu sözlər mənim üçün çox qiymətlidir, cənab mayor! Çox sağ olun!
 - Mənim missiyamın məqsədi sizə məlumdur, xan həzrətləri. Söhbət Qarabağ xanlığının böyük Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməyindən gedir. Bu məsələdə sizin proqressiv mövqeyiniz şəxsən əlahəzrət imperatorun özünə də məlumdur. Zat-alləri cənab Sisianov bu barədə əlahəzrət imperatora ətraflı məlumat vermişdir.
 - Mən Rusiya ilə dostluq etmək və həmişə ona sadıq olmaq vədini vermişəm, cənab mayor. Biz vədəinə xilaf çıxan adamlar deyilik...
 - Biz bunu bilirik, xan həzrətləri. Böyük Rusiya imperiyasının sizə bəslədiyi hörməti siz özünüzdə də, sizin gələcək nəsilləriniz də əyani şəkildə görə bilərsiniz. Siz - dostsunuz! Ancaq...
 - Elə bil nəse deməyə çətinlik çəkirsiniz...
 - Fətəli xan sizin oğlunuz Əbülfət ağanı beş yüz atlı ilə Qarabağa göndərib...
 - Bilirəm... Mən bu məsələ ilə məşğulam. Mən onun atasıyam, o mənim atam deyil. Mənim dediyim olmalıdır, onun dediyi yox.
 - Əlbəttə, belə olmalıdır... Görünür, Əbülfət ağa bizi bəhanə edib Qarabağın xanlıq taxtına çıxmaq istəyir...
 İbrahim xan bir az əsəbi təkrar etdi:
 - Mən bu məsələ ilə məşğulam, cənab mayor. Lazım olsa, özüm onun qarşısına çıxacağam.
 - Mən yalnız onu deyə bilərəm ki, hörmətli cənab xan, Rusiya heç zaman sizi darda qoymayacaq, sizə xəyanət etməyəcək. Siz və sizin gələcək nəsliniz Rusiya təbəəliyində əbədi olaraq Qarabağ xanlığına rəhbərlik edəcəksiniz. Sizin heç bir hakimi hüququnuz məhdudlaşmayacaq. Nə qədər Rusiya olacaq, o qədər də Qarabağ xanlıqı olacaq. Nə qədər Qarabağ olacaq, o qədər də İbrahimxəlil xan və onun nəslə Qarabağda xanlıq edəcək!
 İbrahim xan gülümsəyərək barmağı ilə göyü göstərdi:
 - Ancaq hər şey bizdən asılı deyil, cənab mayor. Allah da var!
 Mayor Lisaneviç:
 - Biz Allaha kömək etməliyik!- dedi.

İbrahim xan diqqətlə mayor Lisaneviçin gözlərinin içinə baxdı:

- Biz Allaha kömək etməliyik?

Mayor Lisaneviç:

- Əlbəttə! dedi.- Biz bütün yaxşı işlərdə Allaha kömək etməliyik!

İbrahimxəlil xan bir neçə an susdu, sonra dedi:

- Mən dünya görmüşəm, cənab mayor... Sizin gözlərinizdən görürəm ki, həqiqətən alicənab və xeyli xah adamsınız.

- Təşəkkür edirəm, xan həzrətləri. Siz bunu birgə fəaliyyətimizdə də görə bilərsiniz!

8.

Şuşa bazarında şidirdi alışı-verişi gedirdi.

... Bir nəfər müştəri:

- Məşədi Abiş, mənə yarım girvənkə döyməlik ət ver.- dedi.

Qəssab Məşədi Abiş əlində tutduğu bıçağın bir həmləsi ilə dükanın qabağın-da qarmaqdan asılmış qoç budundan bir tikə ət kəsib ona uzatdı:

- Ala.

Adam:

- Bəs tərəzidə çəkmirsən?- soruşdu.

Qəssab Məşədi Abiş az qala heyrətlə:

- Ba-a-əl!- dedi.- Mənə inanmısan?- Sonra əti tərəzinin gözünə qoydu.- Düz yarım girvənkədi, ya yox?

- Bravo!.. Bravo!..- Bu sözləri də mayor Lisaneviç dedi.

Mayor Lisaneviç rus zabıtları ilə birlikdə şəhəri gəzə-gəzə Şuşa bazarına gəlmişdi. Onlara Vanya yüzbaşı bələdçilik edirdi.

Vanya yüzbaşı:

- Bəli!.. Bəli!..- deyə fəxrle, — elə bil, bir bıçaq vurmaqla əti qram dəqiqliyi ilə kəsən Qəssab Məşədi Abiş yox, elə Vanya yüzbaşının özü idi — mayorun "bravo"larını təsdiq etdi, sonra da fəxrle: - Sağ ol, Məşədi Abiş, ara, əlin var olsun! dedi, sonra qonaqları bazarın o biri başına tərəf çəkdi.- Gəlin, gəlin, hələ sizi nalbənd Muxtarın yanına aparım bir!.. Ara, usta odu el!..

9.

10 iyun 1804-cü il. Tehran. Şah sarayı.

Fətəli şah məşvərət çağırmışdı.

Uzun mizin üstündə Qafqazın xəritəsi açılmışdı və Fətəli şah da, əsabələri də mizin arxasında dayanmışdı.

Fətəli şah dedi:

- Mən daha dözə bilmərəm. Mən gözlədikcə, kafir ruslar bizim şimalımızda möhkəmlənirlər. Rusiya Şimali Qafqazla kifayətlənmir, Cənubi Qafqazı da götürürlər! - Şah sağ əlinin barmaqlarının beşini də xəritəyə dirədi.- İngilərə Rusiyanın əleyhinə bizimlə müqavilə bağladı, ancaq heç bir iş görmədi. Bizi kafir rusların əleyhinə qızışdırırlar, ancaq özləri Napoleonun əleyhinə Rusiya ilə saziş bağlayırlar. Çünki ingilislərin özləri də elə ruslar kimi kafirdir. Mən taxt-tacımızın varisi Abbas Mirzənin sərkərdəliyi ilə əlli minlik ordumuzu Cənubi Qafqaza göndərirəm.

Abbas Mirzə baş əydi:

- Bə-çəşm, qibleyi-ələml! Mənə şərif verdiniz!

Fətəli şah Pirqulu xana müraciət etdi:

- Ağayı-Pirverdi xan, ermənilərin yığılması bitdimi?

Pirverdi xan:

- Bəli, qibleyi-ələml! dedi.- Yeddi minə yaxın erməni ailəsi yığılmışq. Əmrini-zə müntəzirdir!

- Yeddi minə yaxın, yeni, nə deməkdir?

- Düz 6582 erməni ailəsidir, qibleyi-ələml.

Fətəli şah:

- Çox gözəl!— dedi.- Biz Azərbaycan xanlıqlarını zəiflətmək üçün, mütləq ermənilərdən istifadə etməliyik. Mənim əmrimlə əhli-ayalı ilə ağayı-Pirverdi xanın dediyi qədər erməni yığılıb. Onlar Abbas Mirzənin arxasında gedəcək. Bu, birinci mərhələdi, inşallah, Allahın köməkliliyi ilə bu işi gərək davam etdirək. Qoşunlarımızın Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda və xüsusən də İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında fəth etdiyi torpaqlarda İran ermənilərini məskun edə-cəyik. Belə edəndə, gələcəkdə də o tərəflərdə bizim üçün xatircəmlik olacaq. O yerlərin türkləri isə İrana getirilməlidir, onları burada səpələmək lazımdı. Bu işi səliqə-səhmanla yerinə yetirməliyik. Ağayı-Pirverdi xan, bu işi sizə həvalə edirəm və ümidvaram ki, sizdən narazı qalmayacağam.

Pirverdi xan:

- Canımla-başım, qibleyi-ələml! dedi.- Heç bir şübhənz olmasın!

Şah davam etdi:

- Abbas Mirzə ilk növbədə Qarabağı ram etməlidir! Özüm də əsas qüvvələr-ə, Allah qoysa, ora gedəcəyəm. Qarabağ səfəri rəhmətlik əmim Ağaməhəməd şahə düşmədi, bizə düşər, inşallah!.. Firəngistanın səfiri ağayı Fransua Sebastiani ilə söhbətim olub. Napoleon məktub yazıb mənə qardaşlıq təklif edir. Osmanlıdan, bizdən, bir də özündən ibarət böyük bir ittifaq arzusundadır... Belə bir ittifaq haqqında hələ ki, bir şey deyə bilmərəm... Osmanlı ilə ittifaq?.. Bilmirəm... Bilmirəm, belə bir ittifaqdan bir şey çıxar, ya yox?.. Ancaq Napoleona məktub göndərüb Firəngistan ilə saziş imzalamaq fikrindəyəm. Kafirlərlə, kafirlərin özlərinin hiylə dili ilə danışmaq gərəki!..

10.

İbrahim xanın gözləri uzaqlara baxırdı və elə bil, o qarşısında əmrə müntəzir dayanmış Vanya yüzbaşını heç görmürdü.

İbrahim xan:

- Mən bu işi başqa heç kimə etibar edə bilmərəm.- dedi.- Sən təcrübəli adamsan, bu işi ehtiyatla və gizlin görməlisən.

- Xan sağ olsun, başını cəlladın dəhşəsinin altına qoy de, qoyaram, uf da ələ-mərəm!

İbrahim xan:

- Başın hələ ki, mənə lazımdı... Hələ kil!..- dedi və bu sözlər açıq-aşkar iki-başlı səsləndi.

Vanya yüzbaşı bu sözlərdəki gizli hədəni, gizli xəbərdarlığı hiss etdi və:

- Əlahəzrət, tapşırığınızı verin!- dedi.

- Sən Əbülfət ağanın yanına getməlisən... Belə bir məqamda oğul ilə atanın savağını tarix biza bağışlamaz, Vanya yüzbaşı!.. Onunla məxfi görüşmək istəyi-rəm. Bunu gərək nə Baba xan, nə də ruslar bilsin. Bu, tamam pünhan bir görüş olmalıdı!..

- Nə vaxt yola düşməliyəm?

- Elə bu gecə.

11.

Fətəli şah və Ağabəyim Ağə üstünə cürbəcür meyvələrle dolu qab qoyulmuş kiçik mizin arxasında üzbəüz oturmuşdular.

Ağabəyim Ağə:

- İbrahim xan sənəin qaynatandır.- dedi.- Oun yurdunu kor qoymaq olarmı?

- Bir Allah şahiddir ki, mənim onunla heç bir qərəzim yoxdur! Ancaq onun əməlləri İranın əleyhinə çevriləndə, mən buna dözə bilmərəm! Sən mənim üçün çox əzizsən, Banu! Bunu bütün İranda bilməyən yoxdu. Mən öz canımı sənə qurban edə bilərəm, ancaq İranın maraqları mənim üçün öz canımdan artıqdır!

- İbrahim xan Qarabağı qorumaq istəyir. O hər vasitə ilə çalışır ki, Azərbaycan vahid bir dövlət olsun. Axı sən də azəri türküsen...
 - Bəli, mən azəri türküyəm. Ancaq mən şahənşaham! İran kimi bir mülkətin başında duran adamam! Mənim bu mülkət qarşısında məsuliyyətim var! İrənin yarısından çoxu azəri türküdü. İndi mən nə etməliyəm, deməliyəm ki, gedim, Şimaldakı xanlarla birləşim, ayrıca bir Azərbaycan dövləti yaradım? Belə şey ola bilməz, banu! Mən imkan verə bilmərəm ki, azəri xanlıqları iksaf etsin, böyüsün, sonra da birləşib mülkətimizi parçalasın, vahid bir dövlət olsun! Biz heç zaman belə şeylə barışa bilmərik. İndi də, yüz illərdən sonra da! Mənim möhtərəm qaynatam isə xam xəyallara düşüb ruslarla dil tapmaq istəyir. Ruslarla ha!.. Bu təkcə İrana yox, bütün İslama xəyanətdir! Fətəli şah ayağa qalxdı. - Mənim işlərim çoxdu, Banu. - Və otaqdan çıxdı.

12.

Sakit bir qaranlıq içində çərthəçart yanan ocağın işığı Əbülfət ağanın da, Vanya yüzbaşının da sifətinə düşmüşdü və onlardan bir az aralıdakı çadırın qapısı ağzında dayanmış iki silahlı yavər də aydınca görünürdü.

Əbülfət ağa:

- Sən tək başına, gecənin yarısı bu Dizaxa necə gəlib çıxmısan, ay Vanya yüzbaşı? - soruşdu.

- Əbülfət ağa, indiyədək olub ki, xan atan mənə iş buyura, mən də onu etməyim? Nəyimdi? Bir canımdı, bir də Haykanuş xalandı, vəssalam!.. Bu fani dünyada yaşadığımı yaşamışam. Nədən qorxacağam? O boyda şəxs mənə iş tapşırıb!

Əbülfət ağa bir müddət susdu, sonra:

- Xan necədir? - soruşdu.

- Maşallah! Yaxşıdır! Allah bədnəzərdən saxlasın! - Vanya yüzbaşı dedi.

- Yene sükut çökdü və əlindəki çubuqla ocağı qurdalayan Əbülfət ağa bir müddətdən sonra o sükutu pozdu.

- Eşidirəm səni!

Vanya yüzbaşı ehtiyatla o tərəf-bu tərəfə baxdı, çadırın qabağındakı yavərlərə sarı boylandı və səsinə yavaşdıb:

- Əlahəzrət səninlə məxfi görüşmək istəyir. - dedi.

Əbülfət ağa:

- Nə üçün məxfi? - soruşdu. - Mən Fətəli şahdan xəbərsiz onunla necə görüşə bilərəm?

- Vallah, nə deyim, Əbülfət ağa? Atadı... Ürək dözmür də...

- Ürəkdən-zaddan keçib daha, Vanya yüzbaşı!..

- Allah bu dünyanın üzünü qara eləsin!.. Yəqin xanın öyüdü-nəsihəti var...

- Nə öyüdü-nəsihət? Fətəli şahın mənə etibar elədiyi qızılbaş atlılarını başsız buraxıb, gedib, rusun ayağına düşməliyəm?

- Nə deyim, vallah... Mən bu fani dünyada az yaşamamışam, ancaq, Əbülfət ağa, məzhəb haqqı, ömrümdə bu gecəki kimi çətin söhbətim olmayıb... Sən bir tikə vaxtından mənim gözümdən qabağında böyüməsən... İbrahim xanın da buyruğu mənimçün qanundur! Ancaq mən nə edim? Vallah, Axund Mirmöhşün ağaya da çox hayıfım gəldi...

- Mirmöhşün ağaya? O ki, mömin bir adamdı, ona nə oldu?

- Xanın qəzəbinə düşər oldu.

- Niyə?

Vanya yüzbaşı ayağa qalxmaq istədi.

- Mən əlahəzrətin ismarıcını sənə yetirdim, Əbülfət ağa, mənə dara çəkmə...

Əbülfət ağa hirsle:

- Mən atamın oğluyam ha, Vanya yüzbaşı!.. - dedi. - Məni cin atına mindirmə.

Otur!..

- Baş üstə.

- Axunda nə olub?

- Əlahəzrət Axundu arana, Qarabalağın Saracıq obasına sürgün etdi, orada ev dustağıdı...

- Niyə axı?

- Əbülfət ağa, sən Həzrət Abbas, mənə məşhər ayağına çəkmə...

Əbülfət ağa səsinə qaldırıb yüzbaşının üzünə çıxmırdı:

- Vanya yüzbaşı!..

Vanya yüzbaşı əlacı kəsilmiş, köks ötürdü və:

- Axund Mirmöhşün ağa səni müdafiə edirdi... - dedi.

Əbülfət ağa ayağa qalxdı:

- Bir sözlə, bu iki daşın arasında atam ehtiyat edir ki, mən gəlib onun yerinə oturaram, hə?

- Nə deyim, vallah... Mən o kişinin çörəyini yeyirəm...

Əbülfət ağa:

- Olsun! - dedi. - Qoy olsun! Bir halda ki, belədi, mən nə üçün Qarabağ taxtında əyləşməyim?! Hə, yüzbaşı, nə üçün?!

13.

... Dizax yaxınlığında ata ilə oğulun savaşı gedirdi.

Hər iki tərəfin atlıları bir-birinə aman vermirdi.

Aydın görünürdü ki, Qarabağ atlıları qızılbaş sərbazlara üstün gəlir.

... İbrahim xan at belində irəlidəki döyüş meydanına nəzarət edirdi.

Xan yavərinə:

- Çap, Əmiraslan bəyə çatdır ki, Əbülfət ağaya bir şey olmasın! - qışırırdı.

Yavər döyüş meydanına çapdı.

... Qarabağ atlıları qızılbaşları qovurdu və çatanda da qılıncazdan keçirirdi.

... Əmiraslan bəy:

- Qovun bu namərdləri! - qışırırdı. - Qovun!

Yavər çapa-çapa ona yetişdi:

- Xan əmr etdi ki, Əbülfət ağaya əl dəyməyəsiz! Ona gərək xəsarət toxunmasın!

Əmiraslan bəy:

- Onsuz da Əbülfət ağa arvad kimi qaçıb getdi!.. - deyər qışırırdı.

14.

14 may 1805-ci il. Gəncə yaxınlığındakı Kürək çayının sahilində. Çadır.

Nəhayət ki, İbrahim xanla knyaz Sisianov görüşü baş tutmuşdu.

Knyazdan və xandan başqa, onları müşayiət edən əsəbələr, o cümlədən polkovnik Eristavi, mayor Lisaneviç, Əmiraslan bəy və başqaları da çadırda idi.

Söhbət ayaq üstündə gedirdi və söhbəti polkovnik Eristavi tərcümə edirdi.

Knyaz Sisianov:

- Cənab İbrahim xan! - dedi. - Sizin böyük Rusiya imperiyasına olan ixlasınız əlahəzrət imperatoru xeyli məmnun etmişdir. Sizin müharibəsiz, qan tökmədən Rusiya təbəəliyini qəbul etməni biz həmişə yüksək qiymətləndirəcəyik. Əlahəzrət imperator I Aleksandr mənə böyük iltifat göstərərək tapşırıb ki, onun adından sizə təşəkkürümüzü bildirim. Siz Dizaxda oğlunuz Əbülfət xanın 500 atlısının - seçmə qızılbaş atlılarının qarşısına qəhrəmanlıqla çıxdınız. Onu qaçmağa məcbur etdiniz. Bilirəm, Qafqazda mənə tamamilə soyuqqanlı bir varlıq kimi qələmə verirlər, ancaq mən atanın oğlunu qabağına getməyinin hansı iztirablar gətirdiyini başa düşürəm... Buna görə də əlahəzrət imperator sizə inanır.

Siz başqa xanlar kimi bir söz deyib, başqa iş görmürsünüz.

İbrahim xan:

- Mənim üçün ən əsas Qarabağın əmin-amanlığıdır. - dedi.

- Əlbəttə! Əmin-amanlıq bizim üçün də əsas şərtidir. Cəllad belə, öz istəyinə qalsa, baş kəsməz! Bizim imzalayacağımız bu müqavilənin də amacı məhz əmin-amanlıqdır. Sənədin türkcəsi ilə mayor Lisaneviç sizi tanış edib.

Mayor:

- Elədir, cənab Baş komandan! dedi.

İbrahim xan da başını tərpəlib təsdiq etdi.

Knyaz Sisianov davam etdi:

- Müqaviləyə əsasən Qarabağ xanı, onun varisləri, xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur. Eyni zamanda, sizin Qarabağdakı xanlıq hüququnuz bütün zamanlar üçün təsdiq olunur. Əslində, bu, iki dövlət arasında dostluq və qardaşlıq müqaviləsidir. Rusiya həmişə sizə dayaq olacaq. İran da, Osmanlı padşahlığı da bundan sonra sizi tərk görməyəcək, sizin torpağınızı tapdaq altına salmayacaq. Buna görə də siz...

İbrahim xan knyazın sözünü kəsdi:

- Buna görə də mən Rusiya xəzinəsinə hər il səkkiz min çervon ödəməliyəm...

Xanın sözlərində açıqca bir tənə hiss olunsada, knyaz Sisianov gülümsədi:

- Bu sizin üçün elə də böyük bir məbləğ deyil, hörmətli xan...

- Ancaq biz dostluqdan, qardaşlıqdan danışırıdık...

Knyaz qaşlarını çatdı və soyuq bir səsle:

- Təzədən danışığlara başlamalıyıq?- soruşdu.

İbrahim xan:

- Yox...- dedi.- Bunun bir mənası yoxdur. Mən öz mövqeyimi müəyyənləşdirmişəm... Artıq geriye yol yoxdur.

Knyaz Sisianov:

- Bravo!.. Bravol!..- dedi.- İbrahim xan, siz əsl siyasət adamısınız, həqiqətin gözüne dik baxa bilərsiniz!- Sonra əlinin işarəsi ilə çadırın yuxarı başında qoyulmuş mizi göstərdi.- İndi isə, buyurun!

Onlar mizə yaxınlaşdılar. Müqavilənin mətni mizin üstündə idi.

Knyaz Sisianov İbrahim xanı mizin arxasındakı kürsüyə dəvət etdi:

- Buyurun, cənab İbrahim xan!

İbrahim xan mizin arxasına keçdi, kürsüdə oturmayıb, əylənərək, müqaviləyə tələsik imza atdı.

Sonra knyaz Sisianov mizin arxasına keçdi, kürsüdə əyləşdi və müqaviləni imzalamazdan əvvəl:

- Cənablar!- dedi.- Bu, tarixi bir məqamdır! Bu gün - 1805-ci ilin 14 may gününə həmişəlik qoca tarixin yaddaşında qalacaq. Böyük Rusiya İmperiyasının Qarabağ xanlığı ilə bağladığı Kürək müqaviləsinə gələcək nəsillər də daima xatırlayacaq!

Və knyaz Sisianov, elə bil, hər anın möhletini uzatmaq istəyirdi - aramla müqaviləni imzaladı, sonra ayağa qalxıb əlini İbrahim xana uzatdı:

- Təbrik edirəm!- dedi.

Onlar el tutuşdular.

Knyaz Sisianov əlində qovluq tutmuş rus zabitinə başı ilə işarə etdi və dedi:

- İndi isə, cənab İbrahim xan, böyük məmnuniyyətlə bildirirəm ki, əlahəzrət imperator Aleksandrın fərmanı ilə sizə general rütbəsi verilir.

Rus zabiti irəliləyib qovluğu uzatdı və knyaz fərmanı polkovnik Eristavidən alıb İbrahim xana təqdim etdi.

İbrahim xan:

- Təşəkkür edirəm, zat-alləri!- dedi.- Xahiş edirəm mənim minnətdarlığımı əlahəzrət imperatora çatdırasınız.

Knyaz:

- Mütləq!- dedi.- Mütləq çatdıracağam, cənab İbrahim xan! Arxayın ola bilərsiniz - Sisianovun kefi açıq-aşkar kökəlməmişdi və o polkovnik Eristaviyə işarə edərək,- Hörmətli İbrahim xan, bizim tərcüməçi dostumuzun türkcəsi necədir?- soruşdu.

İbrahim xan:

- Əladır!- dedi.

Knyaz Sisianov qürurla:

- Görürsünüz,- dedi.- Bu, sizə və sizin xalqınıza bizim hörmətimizin ifadəsidir. Rus polkovniki sizin dilinizi bu cür öyrənib!

Bütün bu sözləri tərcümə edən polkovnik Eristavi tərifdən özünü bir az nəqləy hiss etdi və:

- Fransız dili Avropada nədirsə, zat-alləri, türk dili də bütün Qafqazda odur!- dedi.

Görünür, polkovnikin bu sözləri knyazın o qədər də xoşuna gəlmədi və o yenə siyasətə qayıtdı:

- Razılaşdığımız kimi, mən Şuşaya qarnizon göndərməliyəm. Düzdü, qarnizonun komandirini hələ təyin etməmişəm, ancaq güman edirəm ki, bu gün-sabah bu məsələ həllini tapacaq.

İbrahim xan mayor Lisaneviçə baxdı və dedi:

- Zat-alləri, mən xahiş edirəm Şuşaya mayor Lisaneviçi təyin edəsiniz.

Knyaz Sisianov:

- O-o-o!.. Siz adam tanıyarsınız, cənab İbrahim xan!- deyib güldü.- Siz dəyən olsun! Qoy, mayor Lisaneviç orada öz generalından muğayat olsun!

15.

Axşam düşürdü və göz işlədikcə uzanan dümdüz çöllük yavaş-yavaş qaranlıq içində itirdi.

İrəliləyən bir kareta, arxasınca bir dəstə atlı, Kürək görüşündən sonra Tiflisə tərəf çapırdı.

Knyaz Sisianov karetdə tək gedirdi.

Sonra knyaz karetanın pəncərəsindən at belində onu müşayiət edən yavərə dedi:

- Mayor Lisaneviçi çağırın.

Yavər dərhal atın ağzını çevirib, arxadan gələn atlılara tərəf çapdı və mayorla birlikdə geri qayıtdı.

Mayor Lisaneviç kareta ilə yanaşı gedirdi.

Knyaz Sisianov dedi:

- Mən sizi yaxşı tanıyıram, mayor, bilirəm ki, məsuliyyəti hiss edirsiniz!

Mayor:

- Təşəkkür edirəm, zat-alləri!- dedi.

- Şuşa qarnizonunun komandiri, əslində, Şuşanın və bütün Qarabağın sahibi olmalıdır. İbrahim xan mənim heç xoşuma gəlmədi. Elə bil, yatıb, indi yuxudan oyanıb... Mən ondan hər şey gözləyirəm... Gördünüz, müqaviləyə imzayı necə atdı? Heç olmasa, nəzakət xətinə də oturmaı. Generallıq fərmanını necə qarşıladı? Elə bil, ona generallıq rütbəsi verilmirdi, ölüm hökmü oxunurdu... Rusiya İmperiyasının generallığını öz şəninə sığışdırmır, axmaq qoca... Siz çox diqqətli və ehtiyatlı olmalısınız!

Mayor:

- Zat-alləri,- dedi.- Mənim üçün anamız Rusiyaya şəərəllə xidmət etməkdən müqəddəs bir şey yoxdur!

- Mən bu xanların heç birinə inanmıram. Naxçıvan hakimi Kəlbəli xan, İrəvan hakimi Məhəmməd xan bizimlə əhdnaməni pozub, indi Abbas Mirzəyə kömək edirlər. Düzdü, İbrahim xanın nümunəsi yaxşı oldu, Şəki xanı da indi bizimlə müqaviləyə imza atır, ancaq mən onlara da inanmıram! İnanmıram, mayor, inanmıram! Siz də inanmayın və lazım gələndə əmansız olmağı bacarın!

... Kareta da, atlılar da uzaqlaşdı axşamın ala-toranında gözəndə itdi...

16.

Axşam düşürdü və yavaş-yavaş Şuşa dağlarının ancaq qaraltısı görünürdü... Bir dəstə atlı Şuşa qalasına tərəf qalxırdı.

İrəliləyən at belində İbrahim xan Əmiraslan bəylə qoşa addımlayırdı. Bir az arxada bir dəstə atlı gəlirdi.

İbrahim xan Əmiraslan bəyə baxdı və soruşdu:

- Nə fikirləşirsən, qoşunbaşı?

Əmiraslan bəy cavab vermədi.

İbrahim xan bir də təkrar etdi:

- Nə fikirləşirsən? Dəl!

Əmiraslan bəy yenə bir müddət susub, sonra dedi:

- Görsən səhv etmirik ki, əlahəzrət?

İbrahim xan gözlerini qarşı dağlara zillədi və handan-hana:

- Bilmirəm...- dedi.

17.

Qarnizon dağ yolu ilə Şuşaya tərəf qalxırdı.

Başı qarlı Şuşa dağları o ucalıqdan, elə bil, qarnizona baxırdı.

At belində irəlidi gedən mayor Lisaneviç yanındakı zabıtə:

- Baxın, necə əzəmətli dağlardı!..- dedi.- Elə bil, bu dağlar bizi salamlayırlı..

Elə bil, bu dağlar bizi çoxdan gözləyirdi...

18.

12 İyun 1805-ci il. Araz sahilli. Abbas Mirzənin çadırı.

İran qoşununun sərkərdələri Abbas Mirzənin çadırına yığışmışdı.

Abbas Mirzə:

- Pırqulu xan!- dedi.- Sən qəhrəmanlıq göstərib, rəşadətli qoşunlarımızla Əsgəran qalasını ram etdin! Mən şərəfli bir taşıdığı yerinə yetirərək şah babamızın hədiyyəsini sənə təqdim edirəm!

Abbas Mirzə qulamin gətirdiyi böyük xəncərin qaş-daşlı dəstəyindən tutub, eləcə də qaş-daşlı qınından sıvırdı və:

- Qoy bu qılınc həmişə sənə yar olsun!- dedi.

Pırqulu xan qılıncı vəliəhdən aldı, sıyırb ülgücündən öpdü və gözünün üstünə tutdu, sonra qılıncı qınına soxub dedi:

- Mən şah babamızın böyük iltifatla verdiyi bu hədiyyəni alıb hüsurunuzda bir daha bidirirəm ki, son nəfəsimə qədər canımla, qanımla anamız səltənəti-İrana xidmət edəcəyəm! Qibleyi-ələm əmin olsun ki, onun əmri mənim üçün Quran ayəsi kimi bir şeydir!

Abbas Mirzə:

- İndi isə erməniləri Əsgəranda yerləşdirmək lazımdır!- dedi.

19.

İbrahim xan hirsli gözleri ilə baxırdı.

Onun gözlerinin qarası böyümüşdü, az qalırdı hədəqəsindən çıxsın.

İbrahim xan güzgüdə özü özünə baxırdı.

Və İbrahim xan qarası böyüyüb az qala hədəqəsindən çıxacaq o gözleri ilə gözlərinə baxa-baxa:

- İndi sən kimsən?- soruşdu.- Yalançı rus generalı, yoxsa Qarabağın yalançı xanı?

20.

Əsgəranın küçələrində aləm bir-birinə qarışmışdı.

Qızılbaş sərbazları azərbaycanlı ailələri evlərindən çıxarıb, at və eşşək arabalarında özləri ilə gətirdikləri erməni ailələrini həmin evlərdə yerləşdirirdilər. Azərbaycanlı ailələr isə boşalmış arabalara doldurulurdu.

... Əsgəranın küçələrini qışqır-bağır bürümüşdü... Uşağını çağırən kim, atasını - anasını səsləyən kim, söyən kim, döyən kim, qarğış itələyən, əlacsizliq-dan başına - gözünə döyən kim...

- Ay zalımlar, ev-eşiyimizi burda qoyub hara aparırsız bizi?

- Bəs heyvanlar?

- Ay aman!..

- Atal!..

- Ay insafsızlar, heç olmasa, qoyun evin kişisi gəlsin!

- Çıxın! Oturun arabalara!- Qızılbaş sərbazları ağına-bozuna baxmadan ev-eşik sahiblərini qamçılaya-qamçılaya, yaxasından yapışib itələyə-itələyə, qolundan tutub sürükləyə-sürükləyə arabalara doldururdu.

... Ağız deyənə qulaq eşitmirdi. Uşaqların çığırması, arvadların ah-naləsi, qarğıışı, kişilərin söyüşü bir-birinə qarışmışdı.

... Sərbazlardan biri əlindəki qamçını havada oynada-oynada:

- Haydı, çıxın!- qışqırırdı.- Haydı, arabalara!..

Yaşlı bir kişi:

- Sən türksən?- soruşdu.

Sərbaz:

- Bə nəyəm, baba?- dedi.- Əlbəttə, türkmən!..

- Bəs sən necə türksən ki, bizi evimizdən, elimizdən-obamızdan qoparıb İrana sürürsən?- Kişi soruşdu.

- Pırqulu xanın əmridi, baba!- Sərbaz dedi.

- Pırqulu xan da türkdü?

- Əlbəttə, baba! Bə nədi? Abbas Mirzə də türkdü! Qibleyi-ələmin özü də türkdü!

Kişi sərbazın üzünə bir lomba tūpürdü:

- Tūpürüm sizin kimi türklərə!

Sərbaz kişinin belinə bir qamçı çəkdi:

- Həpənd oğlu, həpənd!

Bir qamçı da... Bir qamçı da...

21.

Güllə səsinin gəlməyi ilə göydə boşqabın çilik-çilik sınmağı bir oldu. Göyə atılan daha bir boşqab vurulub çilik-çilik oldu.

Sonra üçüncü boşqab...

Mayor Lisaneviç qarşısındakı mizə düzülmiş tapançaları bir-bir götürüb zabitin göyə tulladığı boşqabları vura-vura Cıdır düzündə nişan atırdı.

Mayor daha bir-neçə boşqab vurub, tapançanı mizin üstünə atdı və:

- Bəsdir, poruçik!- deyib, yaxındakı qayanın başına tərəf addımladı, qarşıda - yarğanın qarşı tərəfindəki Topxana meşəsinə baxdı, sonra yarğanın dibində qılıltıyla axan Daşaltı çayına baxdı.- Mən heç vaxt heç kimə paxilliq etməmişəm.- dedi.- Ancaq indi şairlərə paxilliq edirəm, poruçik!

22.

Cənubi Qafqazın xəritəsində cürbəcür xətlər çəkilmiş, işarələr qoyulmuşdu. ... Fətəli şah hündür qamətini əyib diqqətlə mizin üstündə açılmış xəritəyə baxırdı.

Xidmətçi qapını açıb:

- Qibleyi-ələm,- dedi.- Ağayı-Əbülfət ağa hüzurunuzda buyurmağa gəlib.

Fətəli şah qamətini düzəltmədən başını qaldırıb qəzəb və kinəyə dolu gözləri ilə xidmətçiyə baxdı:

- Bizi ələmdə xar eləyən fərsiz qaynım nə istəyir? Özünü də biabir elədi, bacısının da adına xəcalət gətirdi.. Redd olsun!

Xidmətçi baş əyib otaqdan çıxdı.

Fətəli şah yenə diqqətini toplayıb xəritəyə baxdı.

23.

Dörd-beş rus soldatının, deyəsən, kefi kök idi. gözəl bir rus mahnısı oxuya-oxuya Şuşanın küçələrini gəzirdilər.

... Və onlar eləcə gəlib bazara çıxdılar.

... Şuşa bazarında əvvəlki alış-veriş, əvvəlki səs-küy, əvvəlki ovqat yox idi.

Şuşa bazarı, elə bil, sınıxmışdı.

... Qəssab Məşədi Abışın da müştərisi yox idi.

Soldatlar gəlib onun dükəninin qabağında dayanıb, qarmaqdan asılı düzül-müş təzə-tər etlərə baxdılar və soldatlardan biri əlini uzadıb:

- Myaso xoçu!- dedi.

Qəssab Məşədi Abış:

- Köpək uşağı!- dedi.- Ermənilərin araqını dümləyib yenə gəliblər!

Soldat:

- Çto on qovorit?- soruşdu.

O birisi:

- A çert yeqo znayet?- dedi, sonra: - Day nam myasol- qışqırdı.

Qəssab Məşədi Abış dükəninin yuxarıdan açılıb-örtülən qapısını soldatların burnunun ucundan aşağı salıb dükanı bağladı.

Soldat:

- Day nam myaso, svoloç!- bağırdı və çiyindəki tufəngi çıxarıb dükənün qapısına atmaq istədi.

O biri soldat:

- Ne nadol!- deyə ona imkan vermədi.- Çort s niml! Poşil!..

... Və soldatlar yenə o gözəl rus mahnısını oxuya-oxuya keflə Şuşanın küçələrini gəzirdi...

24.

Vanya yüzbaşı Şuşa qarnizonunun yerləşdiyi binaya gələndə rus gözətçilər onu tanıyıb heç nə soruşmadılar:

- Proxodite.

Yüzbaşı içəri girdi və onu gören rus zabiti:

- Yenə nə olub, Vanya yüzbaşı?- soruşdu.

Vanya yüzbaşı şikayət etdi:

- Ara, nə olacaq? Ara, mən söküldüm daha! Məzhəb haqqı, mən lümlüt olmusam! Hardadı cənab mayor?

- Öz kabinetində!

Vanya yüzbaşı arakəsmə ilə gedib qapılardan birini açdı.

Mayor Lisaneviç iş masasının arxasında əyləşmişdi və Vanya yüzbaşını görün kimi, ayağa qalxıb gülümsədi:

- Xoş gəlmisiz, cənab yüzbaşı!

- Sağ olun...

- Necəsiz?

- Çox pisəm!

Mayor təəccüb etdi:

- Niyə?

Vanya yüzbaşı:

- Siz İbrahim xanla müqavilə bağladız.- dedi.- Belədi?

- Bəli.

- Orada birinci yazdız ki, İbrahim xan bütün dövlətlərlə əlaqəsini qəti kəsib tamamilə dünya miqyasında təkçə rus dövlətinə tabe olsun. Belədi?

- Belədi.

- İndi İbrahim xan kiminlə hansı əlaqəni kəsib-kəsməyib, bilmirəm. Bu sizin işinizdir! İkinci, yazdız ki, xan qonşu ölkələrlə, ancaq rus sərdarının icazəsi ilə münasibət saxlaya bilər. Onların məktublarına ancaq rus sərdarının icazəsi ilə cavab verə bilər. İndi İbrahim xan gündə Ağabəyim Ağa ilə məktublaşır-məktub-

laşmır, bilmirəm. Bu sizin işinizdir. Üçüncü, yazdız ki, Qarabağda olan rus qoşunu üçün xan ucuz qiymətə buğda almalıdı. Belədi?

Mayor Lisaneviç səbr və açıq-aydın hiss olunan bir maraqla qulaq asa-asa yenə:

- Bəli, elədir!- dedi.

- Ara, təkçə ucuz qiymətə buğdayla 500 soldat saxlayarlar?! Ara, vallah-billah, mən söküldüm! Araq ver, donuz ver, yağ ver, pendir ver!..

Mayor güldü:

- Nə olar? Siz bizim varlı dostumuzsuz!

- Ara, hansı türkün həyətinə girsən, məndən on dəfə varlıdır!

- Özünüzü kasıb göstərməyin, cənab yüzbaşı! Darıxmayın!

- Ara, darıxmayım, bəs nə edim? Kimdi Qarabağın sahibi? Türklərdi, ruslar-dı?

- Türklərin gözəl bir atalar misalı var.

Vanya yüzbaşı:

- Türklərin bütün atalar misalı gözəldi.- dedi.- Hansını deyirsiniz?

- Xəstə tələsər, armud vaxtında dəyər.

Vanya yüzbaşı yenə şikayət etdi:

- Ara, bu armud bəs nə zaman dəyəcək? Bizim ömrümüz çatacaq buna?

25.

Əmiraslan bəy xan sarayının həyətinə onlara tərəf gələndə İbrahim xan Gövhər ağanı yelləncəkdə yelləyirdi.

Gövhər ağa:

- Bərk itələ!- dedi.- Bərk yellə!

İbrahim xan Əmiraslan bəyi görüb:

- Bəsdı,- dedi.- Düş, qaç.

Gövhər ağa da Əmiraslan bəyi gördü və başa düşdü ki, getmək lazımdı, yelləncəkdən düşüb, könülsüz-könülsüz uzaqlaşdı.

İbrahim xan qızın ardınca baxdı, sonra Əmiraslan bəydən soruşdu:

- Nədi? Neçə vaxtdı görürəm, özünə yer tapa bilmirsən.- Bir az hirsli təkrar etdi:- Nədi?

Əmiraslan bəy:

- Xan sağ olsun, üzr istəyirəm ki, cəsəret edib sizdən izn istəyirəm.

- Nə izn?

- İzn verin, mən bir günün içində o rus qarnizonunu dağıdıb, onları Qarabağdan qovuram! O 500 soldata sizdən birçə gün vaxt istəyirəm, bacarmasam, vurdurun boynumu!

- Sonra?

- Sonra da Allah kərimdi!

İbrahim xan yanıb-töküldü:

- A kişilər!- dedi.- Ay mənim qardaşlarım! Ay bəylər! Ay qəhrəmanlar! Təkçə Allaha ümidin axarını Cavad xan göstərmədi sizə? Nə üçün sizin gözünüz bu qədər bağlıdır? Bu qədər avamlıq olmaq axı!.. Nə üçün siz elə bilirsiniz ki, mən bu torpağı sizdən az istəyirəm?! Nə üçün siz elə bilirsiniz ki, mənim ruslardan sizdən az zəhləm gedir?! Sən qovdun qarnizonu, başa düşdüm! Bəs Sisianov gəlib bütün bu eli-obanı topa tutanda nə edəcəksiz?! Nə elədi səndən əvvəlki qoşunbaşı? Saday bəy ki, bütün Qarabağ igidləri onun başına and içirdi! Nə elədi? Getdi Cavad bəyə kömək etməyə, üç nəfər-beş nəfər soldat öldürdü, özünü də məhv elədi!

Xan susdu və araya sükut çökdü.

Handan-hana Əmiraslan bəy soruşdu:

- Bəs biz nə etməliyik, xan sağ olsun? Soldatlar analarımızın, bacılarımızın gözü qabağında erməni araqı içib, keflənib qışqırmalıdı, bizi də vecinə almamalıdı?

İbrahim xan:

- Dözmək lazımdı!- dedi.

Yenə sükut çökdü və bu dəfə sükutu İbrahim xan özü pozdu:
- Mən məlumat almışam ki, Abbas Mirzə rusların üstünə böyük hücumu hazırlaşır. Səbr elə... Görək, nə olur?..

26.

9 iyul 1805-ci il. Şahbulaq. Abbas Mirzənin qərarı.

Abbas Mirzə hərbi məşvərət çağırmışdı.
- Kafir polkovnik Koryagin qaçdı, gördünüz ki? Şahbulaq kimi bir qalanı rəşadətli ordumuza təslim edib qaçdı. Ağayi-Pirqulu xan onları qıra-qıra təqib etdi. İndi Muxrat qəsridə gizlənilər, Koryagin kömək gözləyir. Ancaq onlara kömək gələne qədər biz Muxratı da almalyıq, sonra, bax, buradan, - Abbas Mirzə xəritədə Qazaxı göstərdi, - Qazaxdan böyük hücumu keçməliyik. Buradan başlayıb Dərbəndə kimi kafirləri qovmalıyıq. Qoşunlarımız kafir rusları qovduqca, xanlıqları da, Gürcüstanı da birdəfəlik məmləkətimizə birləşdirməliyik. Bəsdir, xanların nazı ilə oynadıq! Qibleyi-ələmin uca hakimiyyəti bu yerlərdə həmişəlik bərpə olunmalıdır!

27.

27 iyul 1805-ci il. Qazax yaxınlığındakı Zəyəm kəndinin ətrafı.

... İran qoşunları ilə rus qoşunları arasında şiddətli döyüş gedirdi.
... Topçular, piyadalar, süvarilər - hamısı bir-birinə qarışmışdı.
... Toplar atılır, atlar şahə qalxır, qılınclar toqquşurdu.
... Hər iki tərəf öldürdü və öldürdü.
... Rus zabitlərinin əhatəsində dayanmış general Portnyakin göstərişlər verirdi.
... At belində ora-bura vurnuxan Pirqulu xan əlinin işarəsi ilə İran süvariləri-ni döyüş meydanına göndərirdi:
- Haydi, igidlərim!.. Allah bizimlədi!..
... İranlı süvarinin qılını piyada soldatın başını yarıya böldü:
- Al, kafir it oğlul.. - Sonra əyilib qılını o biri soldatın qarnından üzüyuxarı çəkdi:- Bu da sənin payın!..
... Soldat süngünü İran sərbazının qarnına soxdu:
- Tfu, bezbojniki- deyib onun cəsədinə tūpürdü.
... Hər iki tərəfdən atılan top mərmiləri döyüş meydanında partladıqca süvarilər də, atları da, piyadalar da qırılırdı.
... Və bu vaxt general Portnyakin yerində səndələdi.
Qışqırıq qopdu:
- Generala ranilil
General Portnyakinin ətrafındakı zabitlər onu qucaqlarına alıb yerə uzatdılar. Generalın mundirinin yaxası qana bulaşmışdı.
Zabitlərdən biri onun mundirinin yaxasını açmaq istəyirdi.
General gözlərini açdı:
- Lazım deyil, polkovnik Koryagin...- dedi.- Bu ölümcül yaradı...- Sonra polkovnikin qollarına söykənib bir az dikəldi və xırılda-yaxırılda: - Mən Rusiyada ölmək istəyirəm!..- dedi və xırılda-yaxırılda səsini bir az da ucaldı bildi.- Eşirdirsiz?.. Mən anamiz Rusiyada ölmək istəyirəm!.. Rusiyada...- Və generalın başı sinəsinə düşdü.
Polkovnik Koryagin general Portnyakinə ehtiyatla yerə uzatdı və onun gözlərini qapayıb ayağa qalxdı, bir müddət generala baxdı, sonra qılını sivirib irəli cumdu:
- Vperyod!.. Za matuşku Rossiyu, za Imperatora, vperyod!..
... Ruslar hücumu keçmişdi..

28.

Abbas Mirzə at belində və bir neçə atının əhatəsində düşərgənin qarşısında dayanmışdı.
Yağış yağmağa başlamışdı, amma Abbas Mirzə də, o biri atlılar da qətiyyətlə bunun fərqində deyildi.
Gözlərini uzağa dikmiş Abbas Mirzə fikrli və qayğılı idi.
Bu vaxt onlara tərəf çapan bir atlı görünürdü.
Bu atlı Pirqulu xan idi.
Pirqulu xan çapıb Abbas Mirzənin qabağına gəldi və həyəcanla:
- Naibüssəltənə! Naibüssəltənə! Evimiz yıxıldı!- qışqırdı.- Kafirlər hücumu keçib. Bizimkiler qaçır. Gəldim ki, cənabınızı xəbərdar edim, sizi xilas edə, naibüssəltənə! Amanın bir gününü! Sizə xəter toxunmasın!
Abbas Mirzə:
- Pədən-süxtəl- qışqırdı və bir göz qırpımında yəhərin kənarından qamçısını çəkib Pirqulu xanı sifətindən qamçılıdı.- Pədən-süxtəl! Məni xilas edəne bax! İt oğlu it! Zənən kimi qaçıb gəlib ki, naibüssəltənəni xəbərdar etsin!.. It oğlu, it!..
Abbas Mirzə Pirqulu xanı dəlicəsinə qamçılıyırdı...

29.

28 yanvar 1806-cı il. Tiflis. Sərdar İqamətqahı.

Knyaz Sisianov müşavirə çağırmışdı.
- General Zavalışin donanmanı Lənkəranda Bakı yaxınlığına aparıb. Dünən səhər tezdən sahile desant çıxarıb və Bakının 2 kilometrliyində... Polkovnik Eristavi, o yerin adı necədir?
Polkovnik Eristavi:
- Naxırbulaq. O yerin adı Naxırbulaqdır, zat-əliləri.- dedi.
Knyaz Sisianov sözünə davam etdi:
- Hə, general Zavalışin desant çıxararaq o yerdə düşərgə qurub. Bizim Tehrandakı dostlarımız xəbər verirlər ki, Bakı xanı Hüseynqulu xan Fətəli şahdan kömək istəyib. Şah urmiyalı Əsgər xana tapşırıb ki, qoşunla Bakı xanlığına köməyə getsin. Məlumata görə, Qubalı Şeyxəli xan da Bakı xanına kömək edəcəyinə söz verib. Biz bütün bunlara imkan verə bilmərik. Əlahəzrat imperator Bakı xanlığı ilə birdəfəlik qurtarmağı tələb edir. Biz bu dəfə ya güclə Bakını alma-lyıq, ya da qoşunların gücünü və mövqeyini göstərməklə ultimatum vasitəsilə, Qarabağ kimi, Bakıya da girməliyik. Mən artilləriyanı da götürüb bu gün Bakıya yola düşürəm. Biz Naxırbulaqda general Zavalışinin desantı ilə birləşməliyik. Sonra işə ultimatum verib məsələni həll etməliyik. Cənablar, mənə yaxşı yol deyil! Ürəyimə damb ki, mənim bu səfərim ən uğurlu səfərimdən biri olacaq!.. Güman edirəm ki, 15, uzağı 20 gündən sonra burada yenə görüşəcəyik.

30.

8 fevral 1806-cı il. Bakının ətrafı.

Knyaz Sisianov ilə polkovnik Eristavi at belində astadan çapa-çapa yanaşı gedirdi.
Knyaz Sisianov:
- Bu gün mənim heyatımda ən xoşbəxt günlərdən biridir, polkovnik,- dedi və güldü.- Görünür, Allah belə buyurub ki, mənim gələcəkdə yazacağım memuarlarda bu cür xoşbəxt günlərimin səhifələri çox olsun... Bakı da Rusiya təbəəliyini qəbul etdi. Bakı da bizim oldu! İndi baxarsız, polkovnik, Hüseynqulu xan it kimi qabağımızda sülənəcək! Nə qədər aldatdı bizi?! Nə qədər bəzə yalançı vədlər verdi?! İndi güc görüb, qorxusundan muma dönüb! Sukin sizi Bunların hamısı it tayfasıdır!

Polkovnik Eristavi:

- Dönə-dönə üzr istəyirəm, zat-aliləri! Ancaq onlarla belə rəftar etmək olmaz...

Knyaz Sisianovun həmin gün kefi, görünür, həqiqətən kök idi və o yenə güldü:

- Özizim Eristavi!.. Siz yalnız mənim yavərim deyilsiniz, eyni zamanda, mənim dostumsunuz! Deyəsən sizin bəbalığınızın Qafqaz qanı hər dərin içinizdə də yerlərin təssübkeşliyini etmək istəyir...

- Bəs sizin?

- Sizə doğrusunu deyim, polkovnik? Patetikadan kənar həqiqəti? Yox, heç zaman!.. Eşidirsiniz? Heç zaman! Və mən bununla fəxr edirəm, polkovnik! Mən fəxr edirəm ki, mənim içimdə vəhşi Qafqazdan heç bir əsər-əlamət qalmayıb!..

... Və elə bu vaxt Hüseynqulu xan bir dəstə atlı ilə Bakının Qoşa Qala Qapısı ağzında onları gözləyirdi.

Hüseynqulu xan:

- Allah kafirlərin böyük generalı bu məlunla mənim ilk görüşümü xalqımız üçün xeyirli etsin! - dedi.- Bunların bəlası millətimizin başının üstündən iraq olsun!

Xan ilə yanaşı dayanmış İbrahim bəy:

- Kafirlər bizim xalqımıza necə xeyir gətirə bilirlər, əmi oğlu? - soruşdu.- Bunların bəlası millətimizin başının üstündən necə iraq ola bilər ki, sən onlara itaətini bildirirsən? İndi də Bakının açarını ona təqdim etməyə hazırlaşırısan?!

- Bəs nə edim? Başımızın üstünü almış bu bələdan millətimizi necə qurtarıram? Fətəli şahdan kömək istədim, Şeyxəli xan o tərəfdən kömək vəd etdi, nə oldu? Kafir topuyla, tufəngiylə gəlib oturub qulağımızın dibində Gəmiləri də dəryadan bizə baxırlar! Bu div boyda bir kafir məmləkəti ilə mən hansı dildə danışım, hə?

- Cavad xanın danışdığı dildə!

- Bəs o dilin axırı nə oldu? İbrahimxəlil xan müdrik adamdı, nə qədər dedi, Cavad rəhmətlik qulaq asmadı, özü də qurban getdi, şir kimi oğlunu da qurban verdi! Bəs Gəncə nə oldu? Tarmar oldu Gəncə! Yoxdur Gəncə! Yeli... Yelizaveta... Yelizavetapol var! Tuful... - Hüseynqulu xan atın belindən yerə tūpürdü. - İt uşağının sözləri də dilimə yatmır!.. Heç adını da deyə bilmirəm!.. İndi sən istəyirsən ki, Bakı da Aleksandrapol olsun? Yaxşı, bəsdir, əmi oğlu!.. Vallah, cavan olmasaydın, cəzalandırırdım sən! - Sonra Hüseynqulu xan açıqla əlavə etdi.- Ancaq sən də hər dəfə cavanlığına salma!

Uzaqdan atlılar göründü.

İbrahim bəy:

- Cəməsi iki nəfərdi... - dedi.

Hüseynqulu xan tənə ilə:

- Görürsən,- dedi.- Bunun mənası odu ki, mənim arxamda div boyda nəhəng bir məmləkət durur.

- Yox, bunun mənası odur ki, mən sizi adam hesab etmirəm!..

Hüseynqulu xan bu dəfə əməlli-başlı hirsəndi:

- Bəsdir, İbrahim bəy! Qurtar bu uşaq-muşaq söhbətini! Özün də atdan düş, get, onları qarşıla, hörmət-izzətlə hüzurumuza gətir. Mən o gələndən sonra atdan düşəcəyəm.

İbrahim bəy atdan düşüb o iki atlıya tərəf getdi.

... Knyaz Sisianov atın belindən yerə sıçradı və ətrafa baxıb:

- Gəncənin çinarlarından, Qarabağın meşələrindən sonra, o dağlardan sonra buralar çox misgin görünür, polkovnik...

Polkovnik Eristavi də atdan düşdü və:

- Ancaq Qafqazda belə misginlik, bəzən, aldadıcı olur, zat-aliləri!.. - dedi.

Knyaz Sisianov yenə güldü:

- Siz belə müdrik kəlamlar söyləməkdənsə, məşhur Bakı qalasında qoca divarlarına baxın... - dedi və əlavə etdi: - Bakı kimdirsə, Xəzər də onundur! İbrahim bəy onlara yaxınlaşdı.

Knyaz Sisianov onu başdan ayağa süzüb:

- Sən kimsən?- soruşdu.

Polkovnik Eristavi sualı tərcümə etdi.

İbrahim bəy:

- Mən Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəyəm.

Polkovnik Eristavi tərcümə etdi.

- Bəy?- Knyaz Sisianov gülümsədi.- Bundan sonra kimin bəy olub, olmadığımı biz müəyyən edəcəyik!

Polkovnik Eristavi bu sözləri tərcümə etmək istəmədi:

- Knyaz...

İbrahim bəy də, elə bil, nəse hiss etdi və:

- O nə deyir?- soruşdu.

Eristavi:

- Heç... Sənə aid deyil!.. - dedi.

Knyaz Sisianov narazılıqla:

- Siz mənim sözlərimi tərcümə edirsiniz, yoxsa özünüz bu adamla söhbət edirsiniz?- dedi, sonra atlılara tərəf baxıb:- Hüseynqulu bəy o boz atın belindəki?- soruşdu.

Eristavi tərcümə etdi.

İbrahim bəy:

- Bəli,- dedi.

Və bu zaman knyaz Sisianov gülümsədi:

- Qorxusundan başına o qədər atlı yığıb?

Polkovnik Eristavi:

- Zat-aliləri, bu sizə hörmət əlaməti!..

Knyaz əsəbiləşdi:

- Həddinizi aşmayın, polkovnik! - dedi.- Mən sizinlə söhbət etmirəm. Dediklərimi bu adama tərcümə edin!

İbrahim bəyin görkəmi, dik duruşu, baxışı, gözlərinin ifadəsi açıq-aşkar knyaz Sisianovun xoşuna gəlmirdi.

İbrahim bəy yenə:

- O nə dedi?- soruşdu.

Eristavi tərcümə etdi.

İbrahim bəy bu dəfə də:

- Bəs siz necə, heç kimdən qorxmursuz ki, görüşə ancaq tərcüməçi ilə gəlmisiz?- soruşdu.

Knyaz sözləri xüsusi olaraq aramla tələffüz etdi ki, Eristavi olduğu kimi tərcümə etsin:

- Mən kimdən qorxacağam? - Sisianov İbrahim bəyin qarşısına gəldi.- Səndən?- Sənə lap yaxınlaşıb gözlərini cavan oğlanın düz gözlərinin içinə zillədi.- Mən heç kimdən, birinci növbədə də səndən qorxmuram!

İbrahim bəy:

- Nahaq yer! - dedi və bu sözləri deməyi ilə belindən asılmış xəncəri qınından sıyırıb knyaz Sisianovun üreyinə soxmağı bir oldu.

Bir anın içində heyrətdən gözləri bərəlməmiş knyaz bir söz deməyə macal tapmadı və özü üstə torpağa sərilirdi.

Polkovnik Eristavi:

- Knyaz!- qışqırdı və özünü Sisianovun üstünə atdı.

... At belində dayandığı yerdən bütün bunları gören Hüseynqulu xan:

- Sən neylədin, ay köpək oğlu?!- qışqırdı.- Bizi bəlaya saldın!..

31.

Axşamçağı yüngül bir külək əsirdi və Xəzərin sularını yüngülce bir dalğa kimi də sahile çıxarıb, geri qaytarırdı...

Bakıya axşam düşmüşdü.

Hüseynqulu xan Xan sarayında yaxın ətrafını bir yerə cəm etmişdi.

- Bu əclaf oğlu əclaf İbrahim bəy bizi zibilin içinə soxub! Fikirləşdikcə, dəhşət məni basır! - Bir-neçə anlıq sükutdan sonra Hüseynqulu xan sözüne davam etdi:- Elə bilirəm ki, İbrahim bəyi tutub qəfəsə salmaq lazımdı. Molla Fərəculla

başda olmaqla, bizim ağsaqqallar mənim oğlanlarımla bilikdə Sisianov gorbatorun nəşini götürüb hörmət-izzət ilə ruslara qaytarmalıdır. Neçə ki, Ağa Məhəmməd şah Şuşada qətlə yetiriləndən sonra, İbrahimxəlil xan onun cəsədini böyük hörmət-ehtiramla Tehrana göndərdi. Biz də elə etməliyik. İbrahim bəyi də qəfəsin içində ruslara təslim etməliyik...- Yenə bir-neçə anlıq sükutdan sonra, özünü ağsaqqala tutdu.- Nə deyirsən, Molla Fərəculla?

Molla Fərəculla:

- Çox ağır məqamdı... - dedi.- Amma bir çıxış yolu tapmalıyıq... Hüseyinqulu xan, sən mənim gözlərimin qabağında böyümüsən. Bakı taxtı uğrunda apardığın bütün mübarizələrdə mən sənənin yanında olmuşam. İndi də, Allah qoysa, sənənin yanında olacağam... Ona görə də, mən fikrimi deyirəm, amma mənim fikrim tamam fərqliydi. Rus bizimlə daha heç vaxt barışmaz və heç vaxt da bizi bağışlamaz. Onun böyük generalını biz öldürmüşük. Özü də davada öldürməmişik, təkcanına danışığa gələndə öldürmüşük. İndi nə qədər boğazımızı yırtsaq ki, and-aman etsək ki, biz onu öldürmək istəmərdik, kim bizə inanacaq? Heç kim! Rus ilə bizimki ömür-billah qurtard! O biri tərəfdən, İbrahim bəyi ruslara təslim etsən, millət ayağa qalxacaq. Bu saat Bakı camaatı toy-bayram içindədi ki, rusun böyük generalı öldürülüb. İbrahim bəy bu saat qəhrmandı, onu ruslara təslim etsən, Bakı camaatının qabağında dura bilməyəcəksən...- Molla Fərəculla susdu.

Hüseyinqulu xan:

- Bəs sən nə təklif edirsən? - soruşdu.

Molla Fərəculla:

- Rusların təbəəliyini qəbul etdiyən üçün, Fətəli şah səndən çox incikdi. Onunla barışmaq və ona sığınmaq lazımdı...- dedi.

- Mən bu iki daşın arasında Fətəli şahla necə barışım ki, ruslarla xosunlaşmağa başlamışdım?..

- İbrahimxəlil xanın adını çəkdi... O, Ağaməhəmməd şahın nəşini İrana qaytardı. Sən də belə bir iş gör...

Hüseyinqulu xan darıxdı:

- Molla Fərəculla, mən sənə başa düşürəm. De görək, fikrin nədi?

- Sən də Sisianovun başını Fətəli şahla hədiyyə göndər!

Molla Fərəcullanın bu sözləri çox gözənilməz səsləndi və bunu, elə bil, özü də hiss edib:

- Onsuz da rus ilə bizimki qurtard! - dedi.- Nə qədər ki, sən Hüseyinqulu xan varsan, nə edirsən, et, rus sənənin əqəddar düşmənin olacaq! Belə olan təqdirdə axıracan getmək lazımdı. Divin biri getdi, o birisindən yapışaq!

Hüseyinqulu xan Molla Fərəcullaya baxıb əvvəlcə bir söz demədi, sonra qarşısında oturanları bir-bir gözəndən keçirib:

- Nə deyirsiniz?- soruşdu.

Heç kim cavab vermədi.

Hüseyinqulu xan:

- Allah baskarın cəzasını versin!- dedi və dərinəndən köks ötürdü.- Molla Fərəculla ağsaqqalın dediyi olsun!

Məclis iştirakçıları razılıq əlaməti olaraq başlarını tərpətdilər.

Hüseyinqulu xan ayağa qalxdı:

- Cəllad İbadullaya deyin, işini səliqəli görsün!

32.

Nöyüt lampası yanan yarıqaranlıq otaqda qollarını çirməmiş iki nəfər knyaz Sisianovun mundirinin paçonlarından yapışmış, onun, yoğun və uzun taxta parçalarından düzəldilmiş taxtın üstündə uzadılmış meyitini irəli çəkdi, çənəsini yuxarı qaldırdı, mundirinin yaxasını aşağı dardı.

Knyaz Sisianovun boynu tamam açıq idi.

Və o taxtın başında dayanmış cəllad İbadulla iki əli ilə dəstəyindən yapışmış böyük, enli dəhrəni yuxarı qaldırdı və var gücü ilə zərbə endirdi.

33.

Ay işığında uzaqdan Şuşa qalasının qaraltısı görünürdü.

Və Şuşa qalasına qalxan yolda üç atlı gedirdi.

Əmiraslan bəy yoldan çıxıb atı kənarə sürdü və çevrilib, arxadan gələni iki nəfərə:

- Buradan sürün...- dedi.- O tərəfdə ruslar durur...

... Və Əmiraslan bəy beləcə bələdçilik edə-edə ay işığında o iki atlı Şuşa qalasına tərəf aparırdı.

34.

Otaqdakı şam işığında dörd nəfər əyləşmişdi: İbrahim xan, Əmiraslan bəy və Şuşa qalasına qalxan o iki atlı.

İbrahim xan o iki nəfərə baxa-baxa deyirdi:

- Naibüssəltənə ismaric göndərəndə ki, mənimlə danışmaq istəyir, çox məmnun oldum. Qibleyi-ələm mənim kürəkənim deyil, oğlumdur!.. Naibüssəltənəyə də mən həmişə qardaşım kimi baxmışam. Mənim ruslara olan iltifatımın yeganə səbəbi məcburiyyət və köməksizliyim olmuşdur. Əmiraslan bəyə də mən tapşırıdım ki, siz elçilərə şəxsən bələdçilik edib qalaya qaldırsın.

Elçilərdən biri:

- Təşəkkürümüzü bildiririk, ağayi-İbrahim xan,- dedi.- Abbas Mirzə Naibüssəltənə bizə bir buyruq verib ki, vəziyyətdən siz cənablarınızı aqah edək və kafirlərin əleyhinə bərədərliyimizi bərpə edək.

İbrahim xan:

- Buyurun, ağalar,- dedi.

- Naibüssəltənənin rəşadətli qoşunları, bu yerlərdəki müsəlman qardaşları-mıza cani-dildən yardım göstərə bilmək üçün, bildiyiniz kimi, indi aran Qarabağın və Şirvanın torpaqlarında yerləşib. Gürcü şahzadəsi Aleksandr barədərimiz 14 minlik ordusu ilə Gəncənin 65 verstliyində düşərgə salıb və Allah qoysa, Naibüssəltənənin qoşunları ilə bahəm, kafirləri həm Gürcüstandan, həm də Şəkiddən, Qarabağdan, Şirvandan, Bakıdan tutmuş ta Dərbəndədən, inşaallah, qovub, dədələrimizin, babalarımızın yurdundan bir dəfəlik çıxarmaq əzmindədir. Firəngistanın padşahı Napoleon qibleyi-ələmə rusların əleyhinə yardım vəd edib və deyir ki, Napoleon padşah vədinə əməl edən şəxsdir. Naibüssəltənənin fikri və istəyi belədir ki, xan cənabınız bir həmlə ilə Şuşanı ruslardan təmizləsin və atlıları ilə arana enib Naibüssəltənənin rəşadətli qoşunlarına birləşsin və müştərək, kafirlərin axırına çıxacaq.

Əmiraslan bəy özünü saxlaya bilməyib:

- Sisianovun qətlindən sonra mayorun soldatları lap quduzlaşıb,- dedi.- Yoldan ötəni saxlayıb, yoxlayırlar, elə bil, dədələrinin obasıdır.

Elçilərdən ikincisi:

- Bilirik, baba,- dedi.- Bunları burda saxlayırsız, xanlıqı var-yoxdan çıxarırsız, bir az yerlərini möhkəmləndəndən sonra gör nə olacaq də!.. Ağayi-İbrahim xan, biz geri qayıtmalıyıq. Naibüssəltənə cənabınızın cavabını gözləyir.

- Naibüssəltənəyə mənim salam və ehtiramlarımı yetirməyiniz rica edirəm, ağayi-elçilər. Əmin olsun ki, mən əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm. Ancaq özümüzdü səfərbər etmək üçün bir müddət rüsxət versin. Naibüssəltənə bizim arxalandığımız dağdır. Bir müddət rüsxət, ağalar, rüsxət!.. Rüsxət istəyirəm... Sonra, Allah qoysa, əlimizdən gələni edəcəyik! Naibüssəltənənin buna heç şübhəsi olmasın!.. Ruslar tək sizin üçün kafir deyillər ki, ağalar, bizim üçün də kafirdirlər də!.. İndi isə yola çıxmadan əvvəl bir az dincəlin, nahar edin. Yenə Əmiraslan bəy özü sizi yola salacaq.

İbrahim xan ayağa qalxdı. Elçilər də ayağa qalxdı və baş əyib otaqdan çıxdılar. Əmiraslan bəy də dişərə çıxmaq istəyəndə xan onu əylədi:

- Sən qal.

Əmiraslan bəy ayaq saxladı. Xan ona baxıb:

- Sən nə fikirləşirsən?- soruşdu.

Əmiraslan bəy:

- Əlahəzrət, - dedi. - Mən siyasətə müdaxilə edən adam deyiləm. Mənimki qılıncdır və sizin əmrinizdir. Ancaq elçilər çox pərt qalxdılar, xan sağ olsun. Soldatlar da həddini aşib, qudurlublar. Sisianovun qatından sonra heç kimlə hesablaşmırlar, azğınlaşıblar. Ermənilər də bir tərəfdən yavaş-yavaş onlarla dilbir olmağa başlayıb... Vanya yüzbaşı günün günorta çağı heç nədən çəkinmir, gedib girir rusların qarargahına...

İbrahim xan gülümsədi:
- Vanya yüzbaşı nədi ki, nə də eləyə bilsin? İndi biz bu hängəmədə Vanya yüzbaşının dərini çəkəcəyik?

- Bilmirəm, xan sağ olsun! Ancaq əmr versəniz, mən elə bu gecə hücum çəkib, onları didərgin salaram!

- Qulaq as, qoşunbaşı, qızışma! Saday bəy bədbəxt oğlu, qızıqdı, axırını gördük!.. Elçilər hər şeyi demədilər axı! Ruslar Ağdamda 4000 sərbəzi darmadağın elədi. Abbas Mirzə qorxur və bizim əlimizlə öz mövqeyini möhkəmlətmək istəyir. Mən rusları buradan qovum, ruslar da İran qoşununa qalib gəlsin, onda Qarabağın günü nə olacaq? Gözləmək lazımdı... 500 soldatın öhdəsindən gəlmək asandı, amma biz rus əjdahası ilə kəllə-kəlləyə gələ bilmərik!.. Gözləyək, görək, divlərin boğuşması nə ilə qurtaracaq, onda da qərarımızı verərik.

Əmiraslan bəy:

- Üzr istəyirəm, xan həzrətləri, - dedi. - Onda gec olmayacaq ki?..

İbrahim xan yüngülcə gülümsəyib:

- İslanmışın yağışdan nə qorxusu? - dedi, sonra da əlavə etdi: - Səhər tezdən üç-dörd günlük Xankəndinə gedib dincələrəm, görək sonrası nə olur. Sən də bizimlə gedəcəksən. Bu elçiləri isə ehtiyatla yola sal ki, rusların xəbəri olmasın!

35.

Elə həmin gecə Vanya yüzbaşının pəncərəsi həyəcanla döyüldü.

Vanya yüzbaşı yatağında qurcalanıb:

- Ara, kimdi yenə bu gecə vaxtı? - soruşdu və qalxıb çarpayıda oturdu.

Kimse yavaş və həyəcanlı səslə pəncərədən onu səslədi:

- Vanya dayı!.. Vanya dayı!..

Vanya yüzbaşı:

- Zəhrimar, Vanya dayı! Çor, Vanya dayı! - deyib çarpayıdan düşdü.

Əri ilə eyni çarpayıda yatmış Haykanuş arvad da oyanıb çarpayıda dikəldi:

- Vallah, - dedi. - Bunlar bu kişinin axırına çıxacaqlar! Əyninə bir şey sal, soyuq olar sənə! Qov onları, qayıt, gəl, gir yerinə!

Vanya yüzbaşı:

- Hara qovum o yetimləri, ay arvad, hara? Yerləri-yurdları var ki, bu bədbəxtlərin?.. Eh, ay Haykanuş, deyirsən də... - deyə deyinə-deyinə pəncərənin qabağına gəldi və şüşənin bir tayını açıb, əvvəlcə: - Ara, soyuğa bax, el... - dedi, sonra pəncərədən boylandı. - Hə?

Pəncərəni döyən adam yüzbaşının qulağına tələm-tələsik nəse piçildamağa başladı.

Haykanuş arvad çarpayıdan düşüb ərinin çiyinə adyal saldı.

Vanya yüzbaşı çiyindəki adyalı özünə bürüyə-bürüyə adama:

- Yaxşı, matağını, - dedi. - Get, soyuqdu, sətəlcəm olarsan! - Və pəncərənin tayını bağladı.

Haykanuş arvad:

- A kişi, vallah sən özün özünə qəsd edirsən! - dedi. - Hamını fikirləşsən, özündən başqa! Gəl, gəl, gir yerinə!

- Yox, mən daha yata bilmərəm. Gedirəm çay dəmləyim. Sənə də gətirim?

- Yenə nə bəd xəbər verdilər sənə, hə? - Haykanuş arvad da çiyinə adyal salıb, otağın küncündə zəif işıqla yanan şamı əlinə aldı və ərinin ardınca o biri otağa keçdi. - Bunlar nə vaxt el çəkəcəklər səndən?

Vanya yüzbaşı gülümsədi:

- Onlar məndən yox, mən onlardan el çəkə bilmirəm e, ay arvad, mən!.. - Maşanı götürüb əyildi və samovarın közünü qurdaladı. - Mən öz millətimə arxa çəvirə bilmərəm, Haykanuş!..

- Bilmirəm, vallah, nə deyim?.. Səndən çox nigaran qalırım... Sənin indi daha o cavan vaxtların deyil!

Vanya yüzbaşı gülümsədi:

- Nədi, deyirsən day qocalmışam?

- Deyirəm ki, özünə yazığın gəlmir, heç olmasa, mənə yazığın gəlsin!.. Ney-nəyəcəyəm sənsiz mən?.. Gecə bilmirsən, səhər bilmirsən... Belə olmaz axı... Elə bilirsən sənin qədrini biləcəklər?..

- Kim kimin qədrini bilir ki?.. Bu axmaq dünyada insanın bir qəpiklik qiyməti var ki?! Eh, deyirsən də... - Vanya yüzbaşı soyuqdan bədəninə silkələyib adyalın içində büzüdü. - Nə isə... Təki millətə bir gün ağlayaq...

Haykanuş ərinin qoluna qısındı:

- Vallah, özünü məhv edəcəksən... - deyə piçildadı.

- Bu dünya kimi tutub saxlayıb özündə? İsgəndəri saxlayıb? Tıqranı saxlayıb? Vanyanı da saxlamayacaq... Bizim bu bədbəxt millət, ay arvad, haçansa bir gün görməli idi, ya yox?.. Yüz illərlə guşənişin yaşamaq elə bizim boyumuza bixəlib? - Sonra samovarın lüləsindən közü üfürməyə başladı. - Bunun közü lap sö-nüb ki...

Haykanuş arvad:

- Sən çəkil, - dedi. - İndi özüm od salaram...

36.

Vanya yüzbaşı həyəcanla mayor Lisaneviçin iş otağının qapısını açdı və içəri girib salamsız-kələmsiz dedi:

- Cənab mayor, sizin xəbəriniz var ki, bu gecə Abbas Mirzənin iki nəfər elçisi Şuşa qalasına gəlib və İbrahim xanla görüşüb?

Mayor Lisaneviç:

- Ola bilməz! - dedi və yazı masasının arxasından qalxdı. - Mənim adamlarım gecə-gündüz qalanı qoruyurlar!

- Sizin adamlarınız mənim adamlarım kimi bu dağların hər qarışına beləld deyil, mayor! Gecə Abbas Mirzənin iki elçisi Əmiraslan bəyin beləldçiliyi ilə Şuşaya gəlib, İbrahim xanla gizli danışıqlar aparıblar! Bəlkə siz istəyirsiniz ki, mərhum knyaz Sisianov kimi, bu türk xanları sizin də başınızı kəssinlər?! Hə? Amma mən istəyirəm ki, Allah məni çağıranda, öz isti yorğan-döşəyimdə, öz əcazəlimlə onun hüzuruna gedim!

Mayor Lisaneviç:

- Mən heç vaxt İbrahimxəlil xana inanmamışam! - dedi. - Bu adamın gözlərindən hiylə yağır!

Vanya yüzbaşı sakitləşmək bilmirdi:

- Nə olsun ki, inanmırsız?.. İnanmırsız, ancaq heç nə də etməsiz! Abbas Mirzə öz sərbazları ilə Şuşanın əlli-altmış verstliyindədi. İbrahim xanın quldurları gecə üstünüzə hücum çəksə, hara qaçaçaqsınız? Elə bilirsiniz bu 500 ac soldatla Qarabağ quldurlarının öhdəsindən gəlmək asandı? Siz hələ bu türk tayfasını tanımırırsız!.. - Vanya yüzbaşı əlini baldırına çırpdı. - Məzhəb haqqı, mən mat qalırım! Ara, Rusiya boyda bir zirpə məmləkət, üzr istəyirəm, bu qədar sadələhvə ola bilər?! İbrahimxəlil xan özü də bu gün bütün ailəsini götürüb, gedib Xankəndinə.

- Xankəndinə gedib?

- Bəli. Sizin bundan da xəbəriniz yoxdu? Soldatlarınızın araq içməkdən başı ayılır ki?!

Mayor Lisaneviç yüzbaşının son sözlərinə fikir vermədi.

- Nə üçün gedib?

- Bunu ondan soruşmaq lazımdır!

Mayor Lisaneviç həyəcan içində otaqda var-gəl etməyə başladı və:

- Ailəsi ilə bir yerdə...- deyə, elə bil, özü özü ilə danışmağa başladı.- Nəse oyun oynayır... Şübhəsiz, oyun oynayır, özünü də, ailəsini də təhlükəsiz yere çəkir... Mən Tiflisa təcili çapar göndərməliyəm.

Vanya yüzbaşı:

- Qorxuram ki, gec ola.- dedi.- Siz özünüzün, soldatlarınızın başını qorumasaz, heç kim sizin başınızı qorumayacaq, mayor!

37.

15 iyun 1806-cı il. Şuşa yaxınlığındakı Xankəndi. Xanın yay iqamətgahı.

Cırcıramaların səsi hər tərəfə yayılmışdı və bir tərəfdən də qurbağaların quququsu o yay gecəsində dünyanın gözəl bir xatircəmiyindən xəbər verirdi...
... İbrahim xan ev libasında iqamətgahın həyətidə oturub qızıl nargilə çəkirdi.

10 yaşlı Gövhər ağa başını onun dizinin üstünə qoymuşdu.

Tuba xanım iqamətgahdan çıxıb:

- Yatdı?- soruşdu.

İbrahim xan:

- Hə...- dedi və gülümsədi.- Danışdı, danışdı, axırda yatdı...

- Aparım içəri.

- Yox, qoy, bir az yuxulasın yanımda...

Tuba xanım gəlib ərinin yanında oturdu.

- İbrahim...

- Nədi?

- Bu işlərin axırı necə olacaq?..

İbrahim xan yenə gülümsədi:

- Yaxşı olacaq...

Və elə bu dəm qəfildən açılan güllə səsləri, at kişnərtisi, hay-küy aləmi bürüdü:

- Strelay!..

- Rubi ix!..

- Qırdılar bizi!..

- Ruslar gəlib!..

... Mayor Lisaneviç başda olmaqla atlı soldatlar iqamətgaha hücum etmişdi.

Rus soldatları qışqırırdı:

- Rubi vsex! Vsex etix svoloçey!

... İqamətgahda yuxudan durmuş uşaqlar - Abbasqulu ağa, Səltənət bəyim, Hacı Hacan ağa, Əli ağa, qadınlar, nökər və kənzilər qışqıra-qışqıra bir-birinə qarışmışdı.

... Tuba xanım:

- Uşaqlar!..- qışqırıb iqamətgaha qaçdı.

Gövhər ağa yuxudan kal durub qorxudan titrəy-titrəy atasının böyrünə qışdı.

İbrahim xan:

- Qorxma, qızım, qorxma!..- deyirdi.

... Soldatlar atla iqamətgahın içinə girdi.

... Qılıncı başının üstünə qaldırmış Mayor Lisaneviç:

- Nikomu net poşadı!- qışqırdı.- Nikomul!

... Soldatlar qarşılarına çıxanı - uşağı, qadını, qocanı at belindən qılıncdan keçirirdi.

... İbrahim xan Gövhər ağanı qucağına götürüb qalxmaq istədi, amma macal tapmadı, elə həmin an da onun üstünə çapan soldatın gülləsi xanı sinəsindən vurdu.

İbrahim xan bir əli ilə Gövhər ağanı, o biri əli ilə qanı axan sinəsini tutub oturdu.

İkinci gülləni atmaq istəyən soldat özü vurulub atdan aşdı və əli tufəngli Əmiraslan bəy İbrahim xanın üstünə atıldı.

- Dur, xan, dur!.. Tez elə!..

İbrahim xan:

- Əmiraslan bəy!.. Mənlə işin olmasın...

Əmiraslan bəy:

- Qalx, xan!..- deyə təkid etdi.- Səni buradan çıxaracağam!..

İbrahim xan:

- Mənimki qurtardı...- dedi və Gövhər ağanı bəyə tərəf itələdi.- Bunu qaçırı!..

- Mən səni burada belə qoya bilmərəm, xan!..

İbrahim xan yenə Gövhəri göstərüb, tamam taqətsiz halda:

- Tez qucağına al onu, apar!.. Tez...

Əmiraslan bəy İbrahim xanın sinəsindən fısqırıb axan qana baxıb, tərəddüd etdi.

Nəfəsi darıxan İbrahim xan:

- Apar, dedim... Tez elə...- deyə piçıldadı.

Əmiraslan bəy yenə xanın qanlı köksünə baxdı, sonra qərar verərək Gövhər ağanı qamarlayıb özünü qaranlığa verdi.

... At belində yataq otağına girmiş soldat bir küncə qısılmış Abbasqulu ağanın qılıncdan keçirdi.

... Ağ gecə köynəyi qana bulamış Səltənət bəyimin dəhşətdən böyümüş gözləri eləcə donub qalmışdı.

... Soldatlar süngünü dəhşətdən qışqıra-qışqıra ağlayan Hacı Hacan ağanın boğazına soxdu.

... Əli ağa uzun ağ gecə köynəyinin ətkələri ayaqlarına dolaşa-dolaşa qaçırdı və soldat gülləsi onun küreyini qana boyadı.

... Mayor Lisaneviç çaparaq İbrahim xanın qarşısında dayandı.

Xan altdan yuxarı mayora baxdı və güclə gülümsədi:

- Allaha kömək edirsiz, mayor?

Mayor Lisaneviç ayaqlarını üzəngiyə basıb dikəldi və var gücü ilə İbrahim xanı qılıncdan keçirdi:

- Staraya lisa!..

... I Aleksandr dodaqlarındakı yüngül təbəssümlə eləcə portretəndən baxırdı...

Vaxtilə knyaz Sisianovun imperatorun öz adından İbrahim xana hədiyyə etdiyi portret - I Aleksanrın portreti divardan asılmışdı.

Bütün bədəni uçunan Tuba xanım otaqda yerə çökdü, hər iki əli ilə də baldırlarına vura-vura qarşısındakı şəkə baxıb, xırıltılı səslə qışqırdı:

- Allah bu zülmü yerdə qoymayacaq! Allah bu müsibəti sənin də nəslinə qimət edəcək!- Qışqırmaqdan Tuba xanımın boğazının damarları şişib az qalırdı partlasın.- Allah...

Soldatın qılıncı Tuba xanımı sözlərini yarımçıq kəsdi və qadını həmişəlik susdurdu.

38.

23 fevral 1806-cı il. Sankt-Peterburq. Qiş sarayı.

İmperator I Aleksandr iş otağında yazı mizinin arxasında oturmuşdu.

Daxili işlər naziri ayaq üstə onun qarşısında dayanıb məruzə edirdi.

Nazir:

- Qarabağ xanı ilə birlikdə qətlə yetirilənlərin siyahısı...- dedi və susdu.

İmperator əmr etdi:

- Oxuyun!

Nazir iki əlilə də tutduğu qovluğu bir az da gözələrinə yaxınlaşdırıb siyahını oxumağa başladı:

- İbrahimxəlil xan... Tuba xanım - arvadı... Abbasqulu ağa - oğlu, 12 yaşında... Səltənət bəyim - qızı, 9 yaşında... - nazirin əlləri gözgöretti titrəyirdi.- Hacı Hacan ağa - oğlu 8 yaşında... Əli ağa - oğlu, 6 yaşında...

İmperator:

- Kifayətdir!- dedi və mizin arxasından qalxıb otaqda gəzişməyə başladı.-
Hamısı neçə nəfərdir?

Nazir:

- Xidmətçilərlə bir yerdə 21 nəfər, əlahəzrət...

İmperator var-gəl edə-ədə əsəbi halda:

- Kimdir mayor Lisaneviç?- soruşdu.

Daxili işlər naziri cavab vermək istədi:

- Mayor Lisaneviç Qarabağda Şuşa qarnizonunun...

İmperator onun sözlərini yarımçıq kəsdi və:

- Heç kim!- deyər özü öz sualına cavab verdi.- Heç kim! Mayor Lisaneviç heç kimdir! Sifirdir! Sifirdir!.. Allah bu qırğının cəzasını Romanovlara verəcəkl...

EPILOQ

Xacə əlində şam tutub sarayın qaranlıq arakəsmələri ilə irəlində addımlayırdı.
Ağabəyim Ağə onun ardınca gedirdi.

Xacə qapılardan birinin qabağında ayaq saxladı və qapının ağzında dayanmış keşikçiye:

- Qibleyi-ələmin razılığı var.- dedi.

Keşikçi kənara çəkildi.

Xacə, onun ardınca da Ağabəyim Ağə otağa girdi.

Yalnız xacənin əlindəki şamın zəif şöəsi ilə işıqlanan otağın ortasında, girde mizin üstündə qırmızı ipək örtük salınmış qabarıq bir şey var idi.

Xacə o biri əlini uzadıb örtüyü qaldırdı.

Bu - qızıl məcməyinin içində knyaz Sisianovun başı idi.

Ağabəyim Ağə şamı xacədən alıb knyazın başına yaxınlaşdırdı.

Və indi baş şam işığında aydın görünürdü.

Ağabəyim Ağə bir müddət başa baxdı.

Sonra Ağabəyim Ağə şamı xacəyə qaytarıb otaqdan birinci çıxdı...

Ekranı yazıldı:

Ağabəyim Ağə Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazaraq Şərqdə məşhur oldu, ömrünün sonlarında tərkidünya bir həyat sürərək əri Fətəli şahdan üç il əvvəl — 1831-ci ildə İranın Qum şəhərində vəfat etdi.

Əbülfət ağə Abbas Mirzənin başçılığı ilə İran qoşunlarının Cənubi Qafqaza bir-neçə hücumunda iştirak etsə də, bir daha Qarabağa qayıda bilmədi və 1839-cu ildə 73 yaşında İranda vəfat etdi.

Mayor Lisaneviç podpolkovnik rütbəsində istefaya çıxdı və birdən-birə Qafqazın gözəl və sirrli təbiəti haqqında şeirlər yazmağa başladı, amma bu şeirlər heç kimin diqqətini cəlb etmədi, buna baxmayaraq, uzun ömür sürüb 91 yaşında Sankt-Peterburqda vəfat edən Lisaneviç, ömrünün sonuna kimi Qafqaz haqqında şeirlər yazdı.

Folkovnik Koryagin 1809 -cu ildə aran Qarabağdakı Qarabulaq döyüşündə həlak oldu və Qarabulaq şəhəri onun şərəfinə uzun müddət Koryagin adını daşıdı.

Pirqulu xan 4 avqust 1805-ci ildə Fətəli şahın əmri ilə edam edildi.

Vanya yüzbaşı əlahəzrət imperator I Aleksandrın, nəsilən-nəslə keçməc şərti ilə, "Məlik" rütbəsi aldı və 1811-ci ildə 71 yaşında Şuşada, sətəlcəmdən vəfat etdi.

Aşot Karapetyan bir-neçə müşayiətçi ilə bərabər, növbəti dəfə Araz çayını keçib Şimali Azərbaycana gəlmək istərkən sərhəddə quldurlar tərəfindən qarət edilərək qətlə yetirildi.

Gövhar ağə böyüyərək xeyriyyəçi kimi məşhur oldu, Qarabağda öz hesabına məscidlər tikdirdi, məktəb və xəstəxanalar açdırdı, körpülər saldırdı və 1867-ci ildə Şuşada vəfat etdi.

Əmiraslan bəy başına dəstə toplayıb Şuşa dağlarında ruslara qarşı qaçaqçılıq həyatı yaşadı, tez-tez və hər dəfə də gözlənilməz başqınlar edərək bir çox rus soldatını, zabitlərini qətlə yetirdi, çar hökuməti onun başına 500 çervon qiymət qoydu və yaxın ətrafının xəyanəti nəticəsində ələ keçən Əmiraslan bəyi ruslar 1816-cı ildə Gorusda dar ağacından asdılar.

İbrahim bəy knyaz Sisianovu qətlə yetirdikdən sonra bir müddət Abşeron yarımadasında gizləndi, Rusiya Bakını ələ keçirdikdən sonra İrana qaçdı və heç kim onun sonunun nə ilə qurtardığını bilmədi.

Polkovnik Eristavi knyaz Sisianovun qətlindən sonra istefaya çıxdı və 1813-cü ildə Sankt-Peterburqda rus zabiti ilə dueldə həlak oldu.

İbrahim xandan sonra Qarabağın xanı onun oğlu Mehdiqulu xan oldu və 1822-ci ildə Rusiya Kürəkçay müqaviləsini pozaraq Qarabağ xanlığını ləğv etdi.

Cənubi Qafqaz uğrunda davamlı müharibələrdən Rusiya qalib çıxdı. 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya ilə İran arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalandı və həmin müqaviləyə İran tərəfdən Abbas Mirzə imza atdı. Rusiya Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı işğal etdi, bütün xanlıqlar ləğv olunaraq Rusiyanın əyalətinə çevrildi. 90 ildən sonra - 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdi, ancaq iki il keçmiş - 1920-ci ildə rus-bolşevik ordusu tərəfindən yenidən işğal olundu və yalnız 1990-cı ildə öz müstəqilliyini bərpa etdi.

2005-ci ildə Gəncədə, Cavad xanın qəbri üzərində məqbərə ucaldıldı. Gəncənin adı yalnız XX əsrin sonlarında - 1989-cu ildə özünə qaytarıldı.

SON

6 - 19 yanvar 2005.
İstanbul

DİQQƏT!

Gələcə Rusiyamızda tanınmış

Azərbaycan şairi

VAQİF BƏHMƏNLİNİN

yeni şeirlərini

oxuya bilərsiniz!

Vaqif Bəhmənlinin

50 yaşını tamam olur.

Şairi ürəkdən təbrik edirik!

